

2004. VI. évfolyam, 2. szám

MODERN FILOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Miskolci Egyetem közleményei
Publications of the University of Miskolc

12.



MODERN FILOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Miskolci Egyetem Modern Filológiai Intézetének
kiadványa

Főszerkesztő

KLAUDY KINGA

Főszerkesztő-helyettes

BODNÁR ILDIKÓ

E-mail: nyecseti@gold.uni-miskolc.hu

Az irodalomtudományi rész szerkesztője

SZELE BÁLINT

E-mail: bolszele@gold.uni-miskolc.hu

Szerkesztőbizottság

DOBOS CSILLA, FÜLÖP ZSUZSA,
SALÁNKI ÁGNES, SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA,
URBÁN ANIKÓ, VÁRADI TAMÁS

Tudományos tanácsadó testület

BÓKAY ANTAL (Pécs), FÖLDES CSABA (Veszprém),
GÖMÖRI GYÖRGY (Cambridge), KABDEBÓ TAMÁS (Maynooth),
KOCSÁNY PIROSKA (Debrecen), SZÉPE GYÖRGY (Pécs),
TAKÁCS FERENC (Budapest)

ISSN 1585-0439

2004. VI. évfolyam, 2. szám

MODERN FILOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

Papers in Modern Philology
(with an English Summary)

*Tanulmányok a nyelvtudomány, az irodalomtudomány
és társtudományaik köréből*



Scholastica

E szám lektorálásában részt vettek:

**ADAMIK TAMÁS, A. JÁSZÓ ANNA, BODNÁR ILDIKÓ,
CS. JÓNÁS ERZSÉBET, KLAUDY KINGA, KÚNOS LÁSZLÓ,
MARIO LECHNER**

**Angol rezümé és korrektúra
SZELE BÁLINT, KÁROLY KRISZTINA**

**Magyar korrektúra
GSPANN VERONIKA**

Megvásárolható vagy megrendelhető:

**Takács Zoltánné
Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Modern Filológiai Intézet
Miskolc-Egyetemváros 3515
Tel: 06 46 565 000, 06 46 565 111/17-66
E-mail: nyebeata@silver.uni-miskolc.hu**

**Tipográfia, tördelés: Regál Grafikai Stúdió
Készült a SycoPress Kiadó digitális nyomdájában Budapesten, 2004-ben
Felelős vezető: Berczelly István**

Tartalom

Nyelvtudomány

- Elekfi László
Predikatív viszonyok 5
- Hell György
A fordításról – Cicero nyomán 28
- Márta Anette
A kivonat mint önálló műfaj 37

Irodalomtudomány

- Hajnády Zoltán
A Három nővér szubtextusa 57
- Peter Braun
Schattenspiele. Zur Mythopoetik des Schattens um 1800 65
- Gergye László
*The Significance of the Heracles-Artemis Saga in Henrik Pontopiddan's
De dødes rige* 83

Krónika

- Gömöri György
János Bánfihunyadi: Goldsmith, Alchemist, Chemist 92

Könyvszemle

- Horváth Péter Iván
*Alberto Álvarez Lugrís: Os falsos amigos da tradução. Criterios de
estudio e clasificación* 97
- Csiszár Nóra
*Albert Sándor: Fordítás és filozófia – A fordításelméletek tudományelméleti
problémái. A filozófiai szövegek fordítási kérdései* 100

Kovácsné Dudás Andrea <i>Stella Neumann: Textsorten und Übersetzen. Eine Korpusanalyse englischer und deutscher Reiseführer</i>	102
Jodál Endre <i>Kabán Annamária: Magyar-francia-román szótár</i>	104
English Summaries	106
A Modern Filológiai Közlemények első hat évfolyamában megjelent recenziók mutatója	109
A szerkesztőségbe beérkezett újabb folyóiratok és könyvek ..	111

Predikatív viszonyok¹

Elekfi László

1. A régi logikában egy, a nyelvi formákban többféle viszony

A predikatív viszonyról vallott felfogásomat 1966-ban fejtettem ki, bizonyos terminológiai és didaktikai ajánlásokkal együtt (Elekfi 1966). E cikknek kevés visszhangja volt, de kifogás sem merült föl ellene. A predikativitás elemzésének alapjait ma is ebben az összegezésben látom, de ennél egy lépéssel tovább megyek. Tudniillik arra a meggyőződésre jutottam, hogy a mondatban nem egy, hanem legalább háromféle predikatív viszonnal kell számolnunk. Ezek néha egybeesnek, máskor külön-külön, a mondat egészében vagy részleteiben nyilvánulnak meg, sokszor a legkülönfélébb alakzatokban összefonódva. Ezt az összefonódást akkor tudjuk szálaira bontani, ha megnézzük, hogy egyfelől a logika, másfelől a nyelvtan mit tekint alanynak és állítmánynak.

A gondolkodást nem a logika vizsgálja, hanem a gondolkodás-lélektan, a mentális pszichológia. A logika az emberi nyelv fejlődésének meglehetősen magas fokán vált a tudományos megismerés egyik eszközévé. A logikus – azaz fegyelmezett – gondolkodást feltevéseink szerint megelőzték prelogikus, alogikus gondolkodási formák. A klasszikus logika a gondolkodás helyességét, a következtetés módját és formáit igyekezett megállapítani. Legkisebb összetett egysége a tétel, ennek nyelvi formája kéttagú mondat. A tétel per definitionem kéttagú; alapjában valamiről állít valamit. (A mondatok nem mind kéttagúak, és nem szükségszerű, hogy tételt tartsanak.)

A tétel fogalma a logika fejlődése során később differenciálódott. Szoros értelemben nincs igazságvonatkozása: igaz is lehet, téves is. Ha igaz, akkor ítélet jön létre; ha csak részben vagy feltételesen igaz, akkor a tétel a modalitás-értékével együtt igaz. Ha az ítéletet kimondom és így másokkal közlöm, akkor már kijelentéssel van dolgom. A logika szempontjából vett tétel, ítélet vagy kijelentés tartalmi egység, bármely nyelven formát kaphat. A mondat nyelvi egység, lefordítható ugyan, de sokszor nem ugyanazzal a nyelvi szerkezettel.

2. Racionális mondatminták Arisztotelésztől a 19. századig

Induljunk ki Arisztotelész *Organonjának* kategóriákról szóló részéből (Arisztotelész 1961: 3). A *κατηγορεῖν* [katégorein] ige jelentése 'bevádolni, ócsárolni, kimondani'. A többes számú *κατηγορίαι* [katégoriai] (Arisztotelész

¹ Rövidített változata elhangzott az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén rendezett konferencián (a szintagmatikus és asszociatív viszonyokról): 2003. október 27-én.

1961: 3, 1. jegyzet) – latin fordításban *praedicamenta* (Aristoteles Latinus 1961: 5) – általában olyan szavakat jelent, amelyekkel állíthatunk valamit. Ezt olyan szókapcsolatok példázzák első kategóriaként (Aristotelés 1961: 15), mint *ἄνθρωπος τρέχει* [anthróposz trekhei] ’ember fut’, *ἄνθρωπος νικά* [anthróposz níká] ’ember győz’. Itt tehát igéket mutat be állítmányként. A továbbiak azonban névszókat tartalmaznak kategóriákként (Aristotelés 1961: 18): *τις ἄνθρωπος και ἄνθρωπος ἐστί και ζῶον* [tisz anthróposz kaj anthróposz eszti kaj dzóon] ’ez a bizonyos ember ember is, élőlény is’. A *ζῶον* ’állat, élőlény’ fogalmát úgy mutatja be, mint az ’ember’ felsőbb fogalmát. A *κατηγορεῖν* igének így létrejön egy beszűkült értelme: ’kimondani azt, hogy valami egy általánosabb fogalomba tartozik’. A *категория* szó és későbbi jelentése ennek folytán elszakadt az eredeti ’praedicamenta’ jelentéstől; ebben a formában fogalmak felsőbb osztályát jelenti. (A *категория* tágabb értelmezése középkori logikai fejtegetésekben Arisztotelész nyomán még folytatódott, lásd pl. Salisburyi János 2003: 156–166).

Mi jellemzi a tételnek, kijelentésnek a két felét? Arisztotelész nem fejt ki egyértelműen, de mindegyik példájában van legalább két-két, olykor három sajátságuk, melyeket ő általában nem választ szét:

- a) Az egyik tag valamely létezőt (dolgot vagy személyt) jelent. Ugyanakkor erről a létezőről mondunk valamit: az őt jelentő szót összekötjük egy nem közvetlenül valóságos, hanem általánosabb jelentésű szóval úgy, hogy
- b) a létezőt adottnak, ismertnek tekintjük, az általánosabb vagy járulékos elemet jelentő szót pedig mint újat tesszük hozzá. – Ez eddig kettő: a) konkrét egyed és valami elvontabb fogalom, másrészt b) a tudatban adott és a tudottak között eddig nem ismertnek tekintett fogalmi elem.

Ezt a kettőt Arisztotelész azonosnak veszi, ezért szinte szinonimákként használja a *λέγεσθαι κατὰ τινος* [legeszthai kata tinosz] ’hogy valamit mondunk valamiről’ és a *ὑπάρχειν τινι* [hüparkhein tini] ’hogy valami alá tartozik (valami)’ kifejezéseket (Steinthal 1863: 211). Az igés példákban pedig még más is van:

- c) A létező és annak mozgása, sőt – emberről állítva különösen – cselekvése. Ez a szófaji különbség a logika számára lényegtelen, de a nyelvi felépítés számára fontos.

Apollóniosz Düszkolosztól és Donatustól kezdve a középkoron át a latin, majd más nyelvtanok is olyan példákon szemléltették a teljes mondatot, melyben az alany főnév vagy főnévi névmás, és megelőzi a praedicatumot (l. Balázs 1987: 77–78). Az ilyen példákban pedig a háromféle sajátság – sőt háromféle predikatív viszony – közül kettő úgyszólván egybeesik. A tételt – nyelvi formájában: mondatot – kezdő fogalom, ill. szó a külső világban létező valamit, akár egyedet jelent, ugyanakkor adottnak, ismertnek tekintjük, ige előtti helyzetben pedig – ha nem létigéről van szó – a cselekvő, mozgó

egyedet mutatja be. A másik tag nem konkrét egyed, hanem általánosabb fogalom vagy tulajdonságfogalom, vagy éppen mozgást ábrázoló szó, és ugyanakkor újként kapcsoljuk az elsőhöz mint ismertebbhez.

Ha azonban másfajta mondatokat is figyelembe veszünk, látni fogjuk, hogy ezek a sajátságok külön-külön is járhatnak.

3. (α) Az állítmány mint felsőbb fogalom vagy minősítés

Mivel a logika elsősorban fogalmakkal dolgozik és a fogalmi megnevezések levezethetők a nyelv eredetével összefüggő rámutatásból, vegyük elsőnek azt a viszonyt, melynek tagjait az ítélet mondat formájában úgy hozza kapcsolatba egymással, hogy a világban levő valamely egyed minősít vagy általánosabb fogalom alá rendel.

Ez az első sajátosság – jelöljük röviden α típusú predikatív viszonyt (P α) – visszavezethető a nyelv kialakulásának egy föltehető kezdeti állapotára, melyben az ember a világ dolgainak (tárgyainak, élőlényeknek, majd egyes jelenségeknek) nevet adott (Klemm 1928: 68). Rámutatott valamire és mondott róla valamit, ami lehetett annak a valaminek elnevezése, minősítése vagy mozgása, kezdetben meglehetősen kialakulatlanul. Maga a mutató már az absztrakciónak egy kezdetleges foka.

Bühler említi (1934: 79–80), hogy a mutató mint gesztus, és ennek helyettesítő jele (pl. nyíl) sajátosan emberi jelzés. Egy kutya nemigen képes arra, hogy ujjam vagy kinyújtott karom folytatásaként figyelne egy abban az irányban távolabb lévő tárgyra. Az emberi jeladásnak egyik alapvető eleme a mutató: mutatóujjam folytatásaként oda képzelek egy egyenest, és ami ennek vonalába esik, az a mutató (deixis) tárgya. Ha ezt a tárgyat beemelem a nyelvi mezőbe és mutató névmással helyettesítem, ez a névmás szimbólumként képviseli (kezdetben a mutatóval együtt, fejlettebb fokon akár rámutatás nélkül is) a valóságban létező tárgyat. (Ebből a mutató gesztusból és névmási szimbólumból vezethető le metaforikus módon egy elvontabb mutatóviszony: a képzelt térben való mutató, így a mondatbeli és a mondatok közti, a szövegbeli előre- és visszautalás is.)

Ha a tárgynak már nevet adtam, akkor a továbbiakban – még fejlettebb fokon – ez a név a nyelvi mezőben, a mondatban a külső valóság helyett szerepel; erre vonatkoztatom a minősítést vagy a besorolást. Ezért nevezhetjük ebben az α típusú viszonyban a valóságot képviselő – eredetileg közvetlen referenciájú – tagot *megjelölőnek*, a rá vonatkoztatott megállapítást *tulajdonítmánynak* (s ebbe a fogalomba belefér a minőséget, esetleg mennyiséget jelentő melléknév és a magasabb kategóriát, osztályt jelentő főnév egyaránt). Ez a fogalom a nevével együtt már megjelent a 19. század első felében (Elekfi 1957: 145–146). Vajda Péter (1835: 89) „oktudományilag” három mondatrészt különböztetett meg: „Az *alaptárgy* a’ mondás fő szava [...]. A’ *tulajdonítmány* a’ tárgy létének módja, azon minőség, melly néki tulajdonul ítéltetik. Az *ige* a’ tulajdonítmányt a’ tárgyhoz (alapszóhoz) köti.” ... (uo. 90:) „a’ *van* ... nyelvünkéből többnyire kihagyatik. [...] A’ tulajdonítmány-

nak rendesen minőségnek kellene lennie [...] de [...] néha a' főnevek is [...] tulajdonítmányvá lesznek, p. o. *az ember állat; a' fa növény*" (l. még Stancsics 1840: 66–67; 1842²: 64; Brassai 1863: 245). Erre az ítéletet kifejező mondat típusra valóban érvényesek Vajda és Stancsics fejtegetései. Arra azonban nincsenek tekintettel, hogy másféle mondatok is vannak, mert ők a mondatot (tehát elvileg – koruk sok más nyelvtanához hasonlóan – valamennyi mondatot) az ítélet nyelvi formájának tartják.

A *tulajdonítmány* szakszót nem pontosan ilyen, hanem általában 'attributum' értelemben használta Szász Károly (1839: II. 6, 21), majd Ihász (1876–77¹⁸:147): „Jelző (tulajdonítmány)”; további kiadásában hasonlóan, de Majer Alberik átdolgozásában már csak „Jelző” (Ihász – Majer 1882²¹:146), l. még Imre Sándor (1862: 23; 1868³: 5; 1875⁴: 5). Lutter Nándor (1853: 5) a *Beifügung* szót magyarította *tulajdonítmány*nak, és ez a példái szerint jelző és értelmező is lehet, tehát nem a nyelvi predikatív viszonynak a tagja (bár alkalmilag az is lehet), hanem pusztán egy fogalmi viszonyé, azaz attributum. Később (Lutter 1861²: 19): a „tágított egyszerű” mondatban „ha a melléklet melléknév tulajdonítmánynak mondatik”. Hasonlóan: Lutter 1863⁴:19.

Hogy az attributum (mely ontológiai és logikai, de nem nyelvi viszonyra utal) a mondatban megjelenhet állítmányként (mint tulajdonítmány), jelzőként, valamint értelmezőként, annak táblázatos áttekintését l. Elekfi 1957: 144–145.

A megjelölő és a tulajdonítmány viszonya nem mellérendelő és nem alárendelő, hanem hozzárendelő. Nem alárendelő, mint a szülő és gyermek viszonya, se nem mellérendelő, mint a testvérek viszonya, hanem olyan, mint egy nő és egy férfi viszonya. Ezért használhatjuk szimbolikusan a 'nő, nőtény' értékű ♀ jelet az alany jellegű (a már meglevő, adottnak tekintett) tag jelölésére, a 'hím' jelentésű ♂ szimbólumot pedig az állítmány jelölésére, hiszen ez a tag a beszélő ember részéről az adott mondatban történő aktus, tehát aktualizálás során irányul a külső valóságem nyelvi képviselőjére, hogy – a megtermékenyítés analógiájával élve – valami újat: megfogalmazott tételt, sőt akár kijelentést hozzon létre. Az α típusú viszony képlete tehát:

$$(1) \text{Pd } \alpha \rightarrow \begin{array}{c} \text{♀ } \alpha \text{♂} \\ \uparrow \quad \square \end{array}$$

Ez a fajta, a régi logikából közvetlenül levezethető nyelvi viszony a másik két predikatív viszonyban többé-kevésbé módosul, képletben sem ábrázolható ilyen egyszerűen.

4. (β) Az ige és alanya, valamint egyéb argumentumai

A tulajdonítmánynak nevezendő névszói állítmánytól sokban, sőt szinte gyökerében különbözik az, amit idestova kétszáz év óta igei állítmánynak szokás nevezni. Arisztotelész, mint láttuk, *κατηγοριαι* alatt igei állítmányo-

kat sorol fel. De ez nem felel meg a mai értelemben vett *kategóriának*. A *katégoria* kettős jelentését az *Organon* magyar kiadásának jegyzetírója is egymás mellett említi (Aristotelés 1961: 3). „A *katégoria* (vád, állítás, állítmány) szó többes számú alakban, tehát mint „katégoriák” vette fel itteni jelentését: *κατηγοριαὶ τοῦ ὄντος* = a lét kategóriái, a dolgokról mondható állítások fajtái, a dolgok fajtái.” Eredetileg tehát nemcsak a névszóval kifejezett általánosabb fogalmat jelenti, melybe az adott dolog vagy személy besorolható, hanem egyáltalán olyasmit, ami valakiről, valamiről állítható.

Nos, mozgást, cselekvést is állíthatunk, de ez mégsem azt jelenti, hogy az igével mindig állítunk valamit. Egyfelől látnunk kell, hogy a *katégoria* szó jelentése Arisztotelész óta változott: névszói fogalomra korlátozódott. Másfelől a nyelvtanok jelentős része a legutóbbi évszázadban az igét tekinti elsődleges állítmánynak. Az igének valóban nagyon fontos, központi szerepe van a mondatban, de nem az, hogy szükségszerűen mindig állítmány legyen.

Nézzük meg ilyen egyszerű igés mondatok jelentésviszonyait: *Az ember fut; A madár repül.*

Itt egy külső létezőről nem saját fogalmi ismereteim szerint állítok valamit, hanem az egész igei szószerkezet külső valóságot ábrázol két részre bontva: egy tárgyat vagy élőlényt, és annak mozgását. Ilyen pusztán kéttagú alapformájában persze ez is emlékeztet az α típusú predikatív viszonyra, mert alanyi tagja ennek is külső valóságelemet képvisel. Az ige pedig, mint a β típusú viszony állítmányi értékű tagja, csak ebben az alaphelyzetben, legegyszerűbb formában tekinthető az α típushoz hasonlóan állítmánynak, ha úgy látjuk, hogy a mozgást olyan módon tulajdonítjuk a szubsztanciának, mint egy osztálykategóriát vagy egy minőséget (azaz ha például *repül* annyi, mint 'repülő, repülni tudó lény').

Bitnicz (1837: 42) – nyilván Arisztotelész nyomán, de alighanem a Port-Royal nyelvtanának hatására is (Grammaire 1754: 57–58; 136: sujet et attribut) – az α viszonyú névszókat tekinti subjectumnak és praedicatumnak; összekötésükre a „kapcsolat” (azaz kopula) való (uo. 100); a praedicatum és a kapcsolat „néha összeolvad, midőn a' subjectum és a' praedicatum közti viszony magán a' praedicatumon fejeztetik ki ige által”. Az igés mondatot tehát – eddig kifejtett elgondolásunkhoz hasonlóan – a névszói állítmányból vezeti le, és ilyen értelemben tekinti az igét állítmánynak. Föltehető közelebbi forrása (Grammaire 1754: 136) az igét indicativusban az állítás eszközeinek tartotta, tehát a β viszonyban is csak az α viszony egyik változatát látta: „c' est la même chose de dire, *Pierre vit*, que de dire, *Pierre est vivant*” (uo. 138). Helyes és sok nyelvre érvényes az a megállapítása, hogy az olyan igealakok, mint a latin *vivo*, *sedeo*, tartalmazzák az *ego* alanyt is (azaz a β viszonyt egy szón belüli morfémakapcsolat is kifejezheti).

Az angolban – sajátosan – az igeneves létige jelöli a mozgásnak, cselekvésnek a folyamatosságát, aktuális megjelenítését: *He is coming; The dog is barking*. Klemm (1928: 71) az igenévi jellegű használatból vezeti le – finnugor nyelvtörténeti kutatások alapján – a verbum finitum kialakulását. A magyarban és sok más nyelvben ma a ragozott igealaknak van közvetlen megjelenítő ereje.

Aktuális jelentésű igés mondatokban többnyire megfordul a predikatív aktus fő iránya, különösen ha az ige cselekvést jelent; itt már nem a beszélő személy minősíti az alanyt, hanem az alanytól indul ki a cselekvés. Az ige ábrázoló funkciója háttérbe szorítja a logikai viszonyulást. Hogy itt a viszony kiindulópontjának, mozgatójának az alanyt tekintjük, azt szimbolikusan a nyíl irányának a megfordításával modellálhatjuk:

$$(2) \text{Pd } \beta \rightarrow \underset{\uparrow}{\text{♀}} \beta \underset{\uparrow}{\text{♂}} \rightarrow \underset{\uparrow}{\text{♀}} \beta \underset{\uparrow}{\text{♂}}$$

A fejlődés során létrejött igék sokasága nem csak mozgást és egyszerű cselekvést jelent, hanem gyakran olyan cselekvést, amelynek – alanya mellett – tárgya is van, sőt némelyiknek három, esetleg négy argumentuma is. (Az *argumentum* szónak ilyen nyelvtani értelmű használata Fregére megy vissza, akinek függvényfogalma nyomán a mondatot igefüggvényként értelmezhetjük; vö. Frege 1980: 21, 43–48; Hell 2002: 13–14.)

Több argumentum – azaz Brassai szóhasználatával: igehatározó – esetén az alany nem egyetlen és nem is egyértelműen hozzárendelt tag, hanem (az ige jelentésétől is függően) szintagmatikus viszonyát tekintve csak egy az igeinek alárendeltek közül, de a legfontosabb és legszükségesebb: primus inter pares. L. a (2) képlet folytatásaként:

$$(2a) \underset{\uparrow}{\text{♀}} \beta \underset{\uparrow}{\text{♂}} \rightarrow \overset{1}{\underset{\uparrow}{\text{♀}}} \beta \overset{2}{\underset{\uparrow}{\text{♂}}} \overset{3}{\underset{\uparrow}{[\text{♀} (\text{♀})]}}$$

Az argumentum és a függvény fogalmának bevezetésével nem kell abszolutizálni Frege eljárását, csak rámutatni, hogy a mondatok jelentős részében megvannak ezek a viszonyok, sőt uralkodók lehetnek. A szubjektum és a predikátum, melyet Frege igyekszik kiiktatni fogalomírási rendszeréből, sok más mondatban (részben más, nem igés típusúakban) megvan, de nem az ábrázolás síkján.

Az *ige* terminus idegen megfelelői, a görög *ῥήμα*, a latin *verbum*, a német *Zeitwort* csak nyelvtani műszóként jelölnek azonos fogalmat, eredetükben különbözőek. A magyar *ige* valószínű török őse (l. Ligeti 1935; EWUng. 1993: 601) varázsszót is jelent (mint származéka, az *igéz* őrzi ezt a jelentését, és talán az *igér* is ide tartozik), tehát annyit, mint 'wirkendes Wort': hathatós szó, amint keresztény teológiai értelemben használják, Isten szavát jelölve vele. Jelentéseltolódással vagy jelentésbővüléssel lett olyan szófajnak a neve, amely csak a felszólító mód második személyében jelent valóban hathatós szót. De nyelvtaníró elődeink alkalmasnak látták arra, hogy a *verbumot* magyarítsák vele, pedig a *verbum* nem csupán ezt a szófajt jelölte, hanem tágabb értelemben bármelyiket. Talán vallási jelentése miatt, egyházi szövegek fordítása révén látták megfelelőnek az *ige* szót nyelvtani értelemben meggyökereztetni. Szenczi Molnár óta (1604: G E: „Geründium, g. n.

Oly ige, melynek mind szenvedő s mind cselekedő jegyzese vagion”; más előfordulásából nem világlik ki, hogy szófajt jelöl-e, mint pl. V E: „Verbum, g. n. Ige, szo, Beszed, mondas”; I E: „Ige, Verbum, Dictio”. Vö. TESz. 1970: 191). Geleji Katona (1645/1866) szófajjelölésként a *Verbumot* használta (305: „XXVII. Sok *verbumok*nak [...] *tertia personainak* végeken szűkségesen meg kell a’ *t*-knek kettőztetniek”. Az *ige* még bármely szót jelenthet (312: „IX. Némelly *compositumok*, a’ vagy egybe’ tétetett tagado szok, egy igével mondatnak ki [...]: *hasonlotlan, egyenlőtlen*”).

Magyar nyelvű nyelvtanainkban (vö. Zsinka 1939: 8, 10) először Bél Mátyás Sprachmeisterének (1729, 1774⁵) magyar átdolgozásában (Bél 1781: 3; majd Magyar grammatika 1788: 4) találjuk nyelvtani értelemben. Ez utóbbi könyvben (1788: 48) fejezetcím is: „IX. TZIKKELY. Az Igéről” „1. Semmit nem lehet értelemmel, vagy folytatába mondani Ige (verbum) nélkül.” Bél (Meli-boeus) eredeti német könyveiben nincs ilyen megjegyzés; az 5. kiadás újdonsága a szófűzés részletesebb kidolgozásában és a kifejezések németre váltásában van. (Bél 1729: 29: „Von dem VERBO”; 1774: 30: „Von dem Zeitworte”).

Benyák Bernát 1777-ben még elutasította az *ige* ilyen értelmű használatát. (Takács 1901: 425: „Verbum: Űdőszó. Ige csupán csak a Kristus megtestesülését illeti.”) 1777 és 1808 között váltakozva fordul elő *ige* és *időszó*, később még Kecskeméti Csapó (1833: 33) nyelvmesterében, de a DebrGramm. (1795: 74), Vitkóti (1797: 35), Márton (1803: II. 3), Szaller (1805: 17) már egyedül az *ige* terminussal él.

Az *ige* a mondatban nem annyira a hathatóságnak, mint inkább a meg-elevenítésnek, a láttatásnak az eszköze. Az igének ezt a sajátos meg-elevenítő szerepét Arisztotelész (1961: 115) is kiemeli, azzal együtt, hogy az időt is kifejezi (s ez az idővonatkozás tükröződik a német *Zeitwortban*), de hozzáteszi, hogy a másról mondottakat fejezi ki, tehát állítmánya a kijelentésnek, vagy szükséges része az állítmánynak, hiszen a görög (és sok más indoeurópai nyelv) szinte kötelezővé teszi egy igének az ottlétét a mondatban akkor is, ha az *ige* csak kopula értékű, mert nem hordozza a mondani-való lényegét. A klasszikus logika a kopolának tulajdonítja a predikatív funkciót az α típusú mondatokban is, pl. Arisztotelész (1961: 116).

A $\rho\eta\mu\alpha$ tulajdonképpen mondást, kimondást jelent, és mivel Arisztotelész az igének tulajdonította az állítmányi funkciót, ez a szó lett a logika és a grammatika későbbi görög fejlődése során az *ige* szófájának a jelölője, úgy is, mint a β típusú predikatív viszony állítmányának neve.

A későbbi *rhema* – *réma*, mely Ammann (1911: 14–15) óta az aktuális tagolás szerinti, tehát kommunikatív szempontú γ viszony súlytagját jelenti, a szónak másik jelentéselemét vitte tovább. (L. bővebben Elekfi 1964: 335–336.)

5. (γ) A közlés tudott és új elemének viszonya

A klasszikus logikákban az alany (mint megjelölő) egyúttal mondatkezdő és tudottnak feltételezett fogalom szokott lenni, az állítmány pedig (akár *ige*, akár tulajdonítmány) ehhez a tudotthoz valami újat tesz. De ez a két saját-

ság csak a logikai tétel racionális formájában esik egybe. Mondataink sokszor nem ilyen rendezettek. A különféle logikákban (melyek közt évszázadok során kialakult a dolgok és a fogalmak logikája, majd a közlés logikája) lassankint tisztázódó különbséget Brassai Sámuel fejtette ki a legvilágosabban, aki egyaránt mestere volt a logikai és a nyelvi elemzésnek, és talán nem is tudott Weil (1844) könyvéről, mely a latin és a francia, német, angol szórendet összehasonlítva jutott el a közlés logikája szerinti mondatfelépítés fontos elemeihez. Brassai alighanem ettől függetlenül kezdte vizsgálni a mondatot abból a szempontból, hogy mi a mondatban az „újság”, a közlés tulajdonképpen hozadéka.

Az újnak a tudotthoz való viszonya úgy tekinthető, mint a predikatív viszonyoknak egy harmadik, az α és a β viszonytól különböző fajtája. Nevezték lélektani alany és állítmány, mások – így különösen, Steinthalra is hivatkozva, Kicska (1908: 21–26) – logikai alany és állítmány viszonyoknak is.

Ennek a γ viszonynak sematikus ábrázolásában a predikatív aktus irányát jelképező nyilat felülről vezetjük, jelképezve ezzel azt, hogy ez a fajta viszonyítás nem a fogalmi, hanem a közlési mezőben történik:

$$(3) \text{Pd } \gamma \rightarrow \begin{array}{c} \square \\ \downarrow \\ \text{♀ } \gamma \text{ ♂} \end{array}$$

A γ viszonynak főleg akkor van szerepe, amikor szembekerül az α vagy a β viszony szerinti állítással. Ilyenkor legjellemzőbb vonása is eltér mind a kettőtől. Ha az α viszonyt azzal jellemeztük, hogy alapállásban egy külső, a világban levő dologhoz fűzünk általa megállapítást, a β viszonyt pedig azzal, hogy a valóságban levő valaminek, valakinek a mozgását, cselekvését ábrázolja, akkor a γ viszonyt az jellemzi – amennyiben nem esik teljesen egybe a másik két viszony valamelyikével –, hogy nem a valóságra, hanem egy másik – kijelentett vagy csak feltételezett – tételre vonatkozik, és többnyire kontextusfüggő.

Amikor Brassai (1853) erről a mondatról: „Repül a *madár*” megjegyezte, hogy ilyen hangsúllyal ejtve azt fejezi ki: ’repülő állat a madár’, mindjárt kifejtette, hogy itt a közlés súlypontja szempontjából éppen fordítva viszonyul a subjectum és a praedicatum, mint a logikai fogalmi viszonyok szempontjából (vö. Elekfi 1957: 108). Majd Steinthal (1863: 211) rámutatott, hogy Arisztotelész felváltva használja a ’hogy valamiről mondunk (vmit)’ és ’hogy valami alá tartozik (vmi)’ kifejezéseket, pedig ezek nyilván két különböző dolgot jelentenek.

A fordított predikatív viszonyú mondat típusról különösen érvényes az a megjegyzésünk, hogy többnyire nem közvetlenül a valóságra vonatkozik, hanem egy előzetes állításra, vagy pedig olyan kontextusnak része, mely tételek sorozatából áll. Pl. „Madár a sas, madár a veréb, madár a kolibri is”. (Vö. Brassai 1863: 189: „Repül *a madár*; repül *a denevér*; repül *a pillangó*.” – Elekfi 1964: 347.) Húsz évvel később Brassai (1873: 111) így vezette be egy hasonló példáját: „mondatban lehet subjectum adiectivum s praedicatum substantivum s ezt az esetet a magyarban az accentus csupán maga jelöli. P. o.

> >

Australiában fehérek a sasok, feketék a hattyúk.”

A *subiectum* és a *praedicatum* itt γ típusú viszonyt jelent. Ahol nincs felsorolás, nincs szembeállítás egy előző vagy akár várható állítással, illetéltételező kérdéssel, ott nincs kontrasztív hangsúly, csak egyszerű mondathangsúly azon a szón, amelyet némelyek egyszerű fókuszoknak, mások (pl. Klaudy 1987: 29) rematikus csúcsnak neveznek; mert a γ típusú, azaz kommunikatív értelemben vett predikatív viszony egybeesik, párhuzamos az α vagy a β típusú viszonytal. Az olyan egyszerű mondatokban, mint: *A gyermek játszik.*; *János megjött.*; *Jóska hegedül.*, ha alanyukat a valóságban azonosítani tudjuk, közvetlenül a valóságra vonatkoznak. Ilyenekben a γ viszony nem jelentős, mert rendszerint egybeesik a β viszonytal.

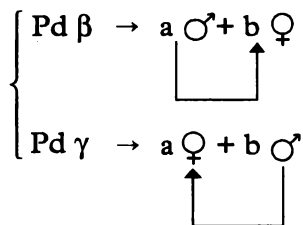
Ilyen egyszerű igéjű mondatok is lehetnek ugyan szembeállító értelműek (ahol a γ viszony fontosabb a β viszonytal), ezt azonban csak bizonyos szövegelőzmény indukálhatja, a hangzó beszédben, társalgásban, párbeszédben pedig kiemelő hangsúly jelöli a fókuszot.

Ellenben a fókuszot mint mondathangsúlyos mondatrészt kiemelő szórend (*János jött meg*) feltételezi azt, hogy elhangzott egy kérdés, valakit vártunk vagy a megjöttéről már volt szó, vagy egy „Éva érkezett meg”-féle mondat előzi meg. A *János* mint szembeállító fókusz itt γ típusú állítmányként vonatkozik a fordított szórendű igével kifejezett – itt már csak virtuális – állításra.

Szembeállítás nélkül is előfordul, hogy a γ típusú állítmány – nevezzük rémának vagy propozitumnak (a kettő közötti különbségre másutt mutatok rá) – a γ típusú (igei) állítmány predikatív viszonyával ellentétes irányban viszonyul alanyához, a témához. Például színpadi utasításban, ahol gyakori egy-egy személy megjelenése a színen, csak az az aktuális, hogy most éppen ki lép be:

(4) Belép Károly.

a b



A különböző fajta predikatív viszonyok együttes meglétét partitúraszerűen egymás alá írt képletekkel szemléltethetjük.

mint logikai tételnek a szempontjából. A *felosztotta* mint ige ebből a szempontból állítmánynak tekinthető. A névszói részek közül *Szent István király* az ige alanya (1. argumentum), *egész hazánkat* az ige tárgya (2. argumentum), *vármegyékre* pedig az ige eredményhatározója. Mivel azonban a *feloszt* ige tárgyas (kötelező tárgyvonzattal) és határozót is vonz (tetszőlegesen, csak egyik jelentésében kötelezően), az ige lexikális sajátságainál fogva ez a két mondatrész szorosabban tartozik az ígéhez. A *vármegyékre* nem ezért, hanem csak az igefüggetvények elmélete szerint tekinthető argumentumnak.

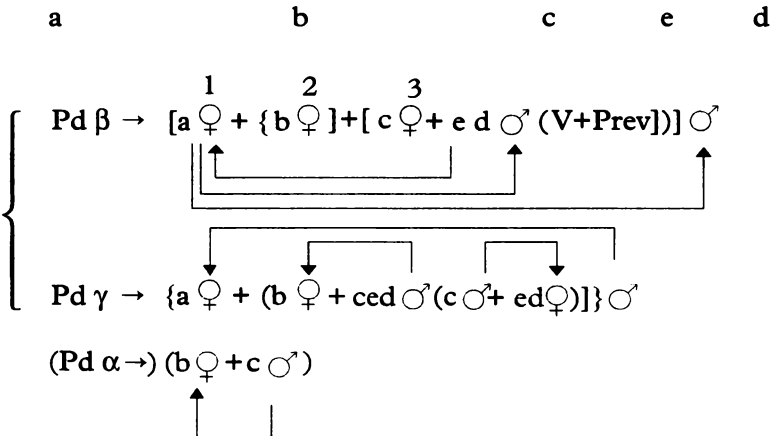
Ez a vonzatokkal együtt tekintett ige (l. a bővítéseket formalizáló X-vo-nás elméletet: É. Kiss – Szabolcsi 1992: 35–45), mely egy szabadon mozgó mondat-résznek és bővítményeinek összetett egysége, egyúttal a mondatnak állítmányi része, és mint ilyen, β típusú predikatív viszonyban van az alannyal.

Ennek a mondatnak egészében α típusú predikatív viszony nincs. De van ilyen típusú predikatív mozzanat két konstituens viszonyában: *hazánkat, vármegyékre*. Ez a kettő az igeen keresztül lép kapcsolatba egymással, de az ige itt kopula jellegűnek is tekinthető, és így a kapcsolat némileg emlékezett az α viszonyra: a világban meglévő és az ember által hozzátett elem viszonyára. Gondoljunk ilyen tartalmi megfelelésekre: *hazánk* [mint az ország területe] *vármegyékből áll*; *hazánkat vármegyék alkotják*. Ezekben a kapcsolatokban *hazánk* az adott külső valóság (megjelölőhöz hasonló külső szerepét, adott voltát személyrag jelzi), a *vármegyékre* pedig e valóságelemnek előálló állapotát, helyzetét, összetételét jelenti, tehát tulajdonítmány jellegű. Ezt a szerepét névelőtlensége is jelöli.

Rosenbacher példamondata abban a ritka beszédhelyzetben lehet helyes és kifejező, ha az ige megelőző valamennyi mondatrész olyasmit foglal egybe, amiről az előzményekben szó volt: Szent István királyról, hazánkról és vármegyékről, és csak a felosztás ténye maradt bizonytalanságban. Ebben a mondat egészét kétfelé tagoló γ viszonyban az alanszerű részt célszerű témának, az újat közlő részt propozitumnak nevezni. Jelen példánkban a propozitum egyúttal fókusz is, de nem kiemelt fókusz, és egybeesik a β szerinti (igei) állítmánnyal. Csupán a hatókörük tér el egymástól.

E mondatnak szokottabb, szabályosabb formája mégis a következő:

(6) Szent István király egész hazánkat vármegyékre osztotta fel.



Nos, ez már más mondat. Más a mondanivalója. Csak β típusú szerkezete: igéje és annak vonzatai azonosak az előző (6) mondatéval. Egyetlen témája van, egyszerű topikja: az ige tárgya; fókusz helyzetben pedig az ige alanya áll az ige előtt. Míg az előbbi (6) mondat neutrálisnak tekinthető, mert közvetlenül ábrázol, leképez egy ténynek tekintett eseményt, addig a szórendi transzformációval létrejött új mondat nem az eseményt ábrázolja, hanem az ábrázolt esemény több eleméhez mint tudott dologhoz kapcsolja új elemként az ige alanyát.

Most ne részletezzük azokat a szórendi és határozottságbeli szabályokat, amelyek alapján így értjük a mondatot; ilyen szabályokról és kritériumokról bonyolultabb kétnyelvű mondatok egybevetett bőséges elemzése alapján ad számot Klaudy (1987: 26–35). Itt inkább arra szeretnék rámutatni, hogy a γ típusú predikatív viszony átalakítható α típusúvá úgy, hogy az igei szerkezet mellékmondatba kerül, a főmondat fókuszpozíciójába pedig egy alanyesetű névmás mint tulajdonítmány. A mutató névmás és a hozzá tartozó mellékmondat egy másfajta, nem predikatív, hanem utaló jellegű viszonyt alkot, a szövegmezőben mutató elem és a mellékmondatbeli kifejezés anaforikus viszonyát:



- (8) Szent István király (volt) az, aki egész hazánkat vármegyékre osztotta fel.

Persze ez is más mondat, mint az előző, de a mondanivalója ugyanaz, tehát szinonimája annak. Itt két alanyesetű rész áll egymással megjelölő és tulajdonítmány viszonyában. Ebből a szempontból kissé nehéz a döntés, mert ez nem alásoroló (kategorizáló), és nem minősítő, hanem azonosító mondat. *Szent István király*, és *az, aki egész hazánkat vármegyékre osztotta fel*, ugyanazt a személyt jelenti, referenciája azonos. A megnevezés módja szerint azonban van különbség. (Ruzsa Imre bevezető összefoglalása szerint Frege hasonló módon különböztette meg a jel értelmét vagy jelentését a denotátumától; l. Frege 1980: 8–9.)

A személy közvetlen megnevezése *Szent István király*, tehát ez a megjelölő. A mellékmondatban kifejtett tartalmú névmás eszerint tulajdonítmány. (Az utaló névmásnak és a hozzá tartozó mellékmondatnak ez a kifejtő viszonya távoli rokona az értelmezős viszonynak, és visszavezethető a mutató és megnevezés viszonyára.)

A magyar nyelvérzék az azonosítás révén itt megbillen. Az *-e* kérdőszócskát, mely szabályosan az igéhez, vagy annak hiányában a tulajdonítmányhoz csatlakozik, a megjelölő fókuszhoz kapcsolja; tehát a γ típusú állítmányt fontosabbnak érzi és jelöli, mint az α típusút.

(9) Szent István király-e az, aki hazánkat vármegyékre osztotta fel?

Értsd:

(10) Szent István király osztotta-e fel hazánkat vármegyékre?

Egyszerű mondat formájában is egyértelmű, hogy Szent István király a kérdéses, vagyis az ige alanyára kérdezőnk. A β viszony szerinti alany kérdéses voltát a fordított szórendű ige előtti pozíció jelöli. Az ige előtti kérdező szó ugyanis a γ viszony szerinti állítmány: fókusz. A magyar irodalmi nyelvhasználat mégsem ehhez teszi a kérdőszócskát, hanem a β típusú állítmányhoz: az igehez.

Az összetett mondatban a β viszony (az igei szerkezet) a mellékmondatba kerül, a főmondatban két nominativusi rész áll egymással α viszonyban, és itt nem olyan kristálytisztá a szerepek megosztása, mint az igés mondatban, ahol világosabb a különbség a mondat ábrázoló és közlő funkciója között. Azonosító mondatokban Rácz – Szemere (1960: 29–30) is elismeri, hogy vannak ilyen alig eldönthető predikatív viszonyt tartalmazó mondat-típusok. Ezeket csak az α és a γ típusú viszonyok, a mutatókörülírás és a tudott-új elemek megkülönböztetésével tudjuk átláthatóan elemezni.

Bővebben kitér az azonosító mondatok problémájára Adamikné Jászó Anna – Hangay Zoltán (1999: 53–54). Ez a könyv figyelmezteti a tanárokat, tanítókat, hogy ne ilyen mondatokat használjanak az alany és az állítmány fogalmának a kialakítására, és ha mégis ráakadnak a tanulók ilyen mondatokra, el kell tőlük fogadni mindkét megoldást. Mert pl. *A sógorom az orvos* mondatban állíthatom a sógoromról azt, hogy ő az orvos, és az orvostól is állíthatja ez a mondat, hogy ő a sógorom. A γ típusú predikatív viszonyt ezt a kétféle lehetőségét a hangsúlyozás különíti el egymástól. A hangzó mondat nem olyan labilis értelmű, mint annak írott formája, melyhez csak a beszédhelyzet vagy a szöveg ad némi eligazítást. De az egyértelműsített γ viszonyokon belül is kétféle lehet az α viszony:

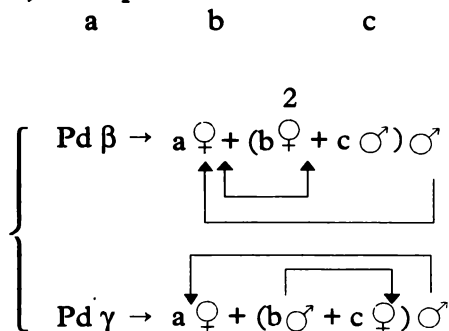
- a) 'A sógorom, akit jól ismersz, foglalkozására nézve orvos'.
- b) 'Sógorosági viszonyban az orvossal vagyok, akit ismersz'.

(A könyv további azonosítási példái igen különbözőek, nem is mind azonosítások, de ezek bemutatása most nem tartozik ide.)

Más típusokban, ahol két vagy három különböző fajta predikatív viszony is összeszővődik, kereszteszővődik, igen gyakran az egyik mutatkozik döntőnek, a mondanivaló célja szerint meghatározónak, uralkodónak. Partitúra-szerű jelölésünkben ilyenkor fentről lefelé következnek a legfontosabb után a kevésbé fontos, háttérbe szoruló, háttérben maradó predikatív viszonyok.

Vegyünk egy egyszerűbb, de más összefüggéseket is tartalmazó példát Tolcsvai Nagy Gábor nemrég tartott előadásából (Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003. október 14: Az igeikötő és az ige kognitív jelentéstartalma):

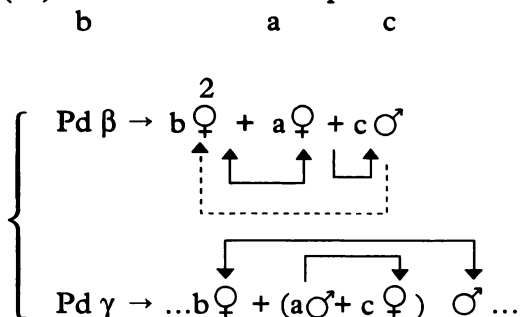
(11) A lámpa az asztal fölött van.



Ebben a (11) mondatban nincs α típusú viszony, hiszen a 2. főnévi alkotórész nem fogalmi fölérendeltje az 1.-nek. A *lámpa* itt egyetlen alanyesetű főnév, tehát a *van* igének mindenképpen az alanya, mégpedig – Tolcsvai Nagy elemzése szerint – viszonyított fogalom, a helyviszonyítást tartalmazó, tehát viszonyító *asztal*hoz képest. Ugyanakkor a *van* igének – egyik jelentésében – vonzata a statikus helyhatározó: *valahol van*. Ez az igei szó szerkezet együtt β típusú állítmánya a nominativusi alanynak. Ezzel a viszonnal egybeesik a γ típusú viszony, hiszen a mondatot kezdő határozott névelős főnevet adottnak értjük.

Szórendi változtatással ebből ugyanilyen ábrázoló szerkezetű, de más mondanivalójú mondatot kapunk:

(12) Az asztal fölött a lámpa van.



Ebben nincs meg a kétféle predikatív viszony párhuzama. A két főnévi tag között ugyanolyan viszony áll fenn, mint a (11)-ben, de az ige nem kapcsolódik olyan szorosan a helyvonzatához. (Ezt a lazább viszonyt vékony pontozott vonal jelöli.) A helyhatározó itt a mondat témája (s egyben topik), a propozitumon belül pedig az ige alanyát fókusznak értjük, jobban hangsúlyozzuk, mint ha itt az ige vonzata állna. Ez a mondatforma kontextusfüggő. Ritkán mondjuk magában; inkább előzmény után, ellenmondásszerűen, vagy felsorolásban, hasonló szerkezetű (tag)mondatok után vagy előtt szokott előfordulni. (Ezt a szövegszerű kötöttséget jelöli a képlet előtti, ill. utáni három pont.)

További szórendi változatok:

(13) A lámpa van az asztal fölött.

a c b

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{Pd } \beta \rightarrow a \text{♀} + (c \text{♂} + b \text{♀}) \text{♂} \\ \text{Pd } \gamma \rightarrow \dots (a \text{♂} + c \text{♀}) \text{♂} + b \text{♀} \dots \end{array} \right.$$

Ebben a sorrendben szintén fókuszhelyzetű az ige alanya. Itt *a lámpa van* alany+ige egységet tekinthetjük propositumnak, rémának vagy kommentnek, a téma pedig végzi a mondatot.

(14) Az asztal fölött van a lámpa.

b c a

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{Pd } \beta \rightarrow b \text{♀} + c \text{♂} + a \text{♀} \\ \text{Pd } \gamma_i \rightarrow b \text{♀} + ca \text{♂} \dots \\ \text{Pd } \gamma_{ii} \rightarrow \dots (b \text{♂} + c \text{♀}) \text{♂} + a \text{♀} \end{array} \right. \quad \text{(alternatív értelmezés)}$$

Az ilyen sorrendű mondat kétféleképp érthető, csak a megfelelő hangsúlyzás teszi egyértelművé a γ viszonyt. Ha *az asztal fölött* téma, akkor mindegyik tag egyforma szóhangsúlyt kap, és a mondat folytatást sejtet, rendszerint mint felsorolást kezdő mondat. Ha pedig kiemelő, kontrasztív hangsúllyal a fókusz kezdi a mondatot (s a rá következő hangsúlytalan igével alkotja a propositumot), a mondat rendszerint ellenmondást vagy kérdésre adott feleletet tartalmaz, tehát előzményt feltételez.

(Az *ellenmondás* nem azonos az *ellentmondás*-sal, amely az *ellentmond* ige származéka, hanem közvetlen összetétel. Kicska Emil műszava, aki Arisztotelész *φάσις* és *αντιφάσις* kifejezése nyomán a *mondással az ellenmondás*-t állította szembe; vö. *érv* és *ellenérv*. L. Kicska 1890: 7, 14; 1908: 49.)

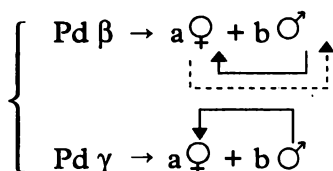
7. Állítmányfélésegek elszakadása és találkozása

A sokféle kombináció közül különösen két jellegzetes típust szeretnék bemutatni: a tagadás predikatívitasát és a magyarra jellemző predikatív tagolású birtokos szerkezetet.

A tagadósónak tagadó mondatban γ típusú állítmány szerepe van. Állítsuk szembe az egyszerű állító (15) mondatnál ennek egyszerű tagadását (16):

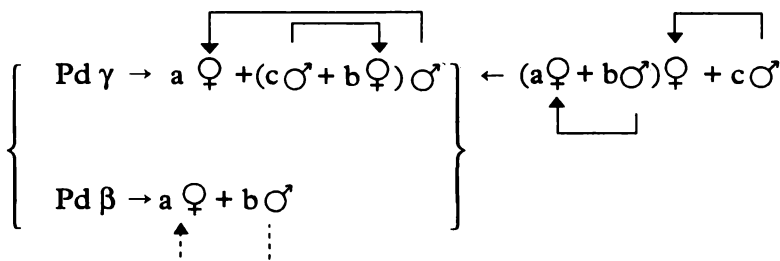
(15) A lámpa világít.

a b



(16) A lámpa nem világít.

a c b



A (15) mondat tényleg vagy jelenséget ábrázol, ugyanakkor állít is valamit. Így a kétféle predikatív viszony egybeesik. A tagadó (16) mondatban csak az ábrázolás azonos az előzővel; *a lámpa világít* mint alanyos igei (és ilyen szempontból predikatívnek tekinthető) szókapcsolat jelen van a tagadó mondatban is, de a mondat nem ezt állítja, hanem csak erről a szókapcsolatról mint tételről mond ki valamit: annyit, hogy nem igaz. Értelmi, logikai szerkezete szerint a *nem* tagadószó γ típusú állítmány, az igés predikatív szerkezet pedig ennek alanyoszerűen hozzá (és alá) van rendelve: 'Nem igaz az, hogy...' értelmű, mellékmondatban kifejezhető módon. A bal oldali magyar predikatív szerkezet ebből a jobb oldalon ábrázolt logikai mély szerkezetből vezethető le.

A magyar felszíni szerkezetben szintén a tagadószó a γ típusú főhangsúlyos rész, de ez az igével együtt alkotja a fókuszot. Szórendi szabályaink szerint ugyanis ez a γ típusú állítmány az ige előtt van, a két állítmányfélése egymás mellé kerül. A német szórend ezt a viszonyt világosabban tagolja: *Die Lampe leuchtet nicht*. Előbb kimondja a tételt, azután a tagadószóval ér-

vényteleníti. A tétel a téma, a tagadószó a propozitum, a hangsúllyal határozottan kettészakítva az egész mondatnak két fő logikai alkotórészét. A finn tagadás viszont még szorosabban kapcsolódik a β típusú állítmányhoz: egyetlen, személyragozható igévé egyesül vele: *Lamppu ei valaise*.

A magyarban csak a létezés tagadó *nincs* vett fel ilyen hiányos igerzerű alakot, de ez egészen hiányos ragozású; összesen csak két alakja van: *nincs* (ill. alakváltozata: *nincsen*) és *nincsenek*. A TESz. (1970: 1019) a *nem + is* kapcsolatból származtatja a *nincs* szót, ahol a *nem* szerinte is állítmányi értékű volt. (És hozzátehetjük: természetesen γ típusú állítmány.)

Többé-kevésbé minden mondathatározó úgy tekinthető, mint a γ típusú állítmánynak egy sajátos fajtája, mely a mondat többi részével kifejezett tételre mint alanyra (elvont szférában, mentálisan érthető megjelölőre) vonatkozik: a tétel érvényességének korlátait mondja meg.

Ez az egyetlen mondat típus, amelyben Frege is (1980: 26) megengedi a szubjektum és predikátum megkülönböztetését: „de a szubjektum foglalja magában az egész tartalmat, és a predikátumnak csak az a célja, hogy azt ítéletté tegye”.

Itt említhetjük meg, hogy az *Itt a nyílám* és ehhez hasonló szerkezetű ígétlen mondatokban a hiányzó (de odaérthető és pótolható) *van* igét megelőző határozó γ típusú állítmány, propozitum vagy réma (s ha ott van az ige, azzal együtt az, maga pedig rematikus csúcs vagy fókusz, más terminológiával: másodfokú propozitum).

Egy más formájú, jellegzetesen magyar összeszövődés:

(17) A mesének vége.

Rác – Szemere (1960) hatszáz mondatelemzése közt ez a típus nem szerepel. Pedig ez tipikus magyar példája annak, amit úgy nevezhetünk: predikatív viszony a birtokviszonyban. A β típusú elemzéssel, amely az igét tekinti állítmánynak, itt nem sokra megyünk, mert ilyen viszony ebben a mondatban nincs. Ha hozzátesszük a *van* igét, az ösztönös nyelvérzék akkor sem fogja a *Mit állítunk?* kérdésre azt felelni, hogy *van*. Igaz ugyan, hogy ennek a β viszony szerinti állítmánynak, vagyis az ígének *vége* az alánya, de itt a β viszony teljesen háttérbe szorul, jelentéktelen a mondanivaló szempontjából. Itt nem az ige alanyáról mondunk valamit, hanem a meséről. A *mese* mint birtokos itt nem jelző, hanem *-nek* ragos (azaz dativusi) alakban a mondat témája; a *vége* mint birtokszó egyúttal propozituma. Ez is olyan szerkezetű mondat, amelyben a γ típusú predikatív viszony (téma–propozitum, vagy akár téma–réma) a döntő. A kezdő téma és a rá következő propozitum közt éles metszet van, azaz topik–komment viszony is. A komment mondathangsúlyt kíván, hangoztatásában ennek a hangmagasság hirtelen esése a velejárója. Birtokosjelzőről tehát itt nem beszélhetünk, csak birtokosról és birtokszóról, melyek laza, tagolt birtokviszonyban állnak egymással.

Hogy az ilyen formájú mondat is logikai tételt tartalmaz, azt az igazság

próbájával mutathatjuk ki: megkérdézhethetjük, igaz-e ez az állítás vagy sem; reagálhatunk rá *igennel* vagy *nemmel*, erősíthetjük vagy tagadhatjuk (*A mese-
sének nincs vége*). A közlés predikatív értéke szempontjából mellékes az, hogy a β típusú elemzés hiányos szerkezetűnek mutatja. Kéttagú mondat ez is.

Még gyakoribb magyar szerkezet – bár ennek más nyelvekben is vannak analógiái – a teljes, valódi birtoklásmondat. Ebben a típusban kötelező a *van* ige és annak alannyal való β viszonya, pl.:

(18) Géza bácsinak boltja van.

Itt az ige alanya ($\varphi \beta$) tartalmazza a legfontosabb közlendőt, úgyhogy a *boltja van* alanyos igei szerkezet együtt γ típusú állítmány: propositum vagy réma, a dativusban álló személynév pedig γ típusú alanya a mondatnak: a témája.

Itt is, mint a csupán odaérthető igéjű, néhány lexikális elemhez kötődő birtokviszonyú változatban, a dativusi birtokos γ típusú alany ugyan, de a predikatív viszonyára α mozzanat is jellemző, mert a megjelölőhöz hasonlóan viszonyul állítmányához, melynek alanyesete kissé a valódi tulajdonítmányra emlékeztet, bár nem tulajdonságot, hanem tulajdont jelent. A dativusi formájú, γ (vagy akár α) típusú alannak sok más nyelvben β típusú alany (nominativus) felel meg: *Das Lied ist zu Ende. Onkel Fritz hat ein Geschäft.*

8. Továbbélő egyoldalú szemlélet, kellő megvilágítás nélkül

Az iskolai nyelvtanok ötven év alatt alig jutottak előbbre a háromféle predikatív viszony szerepének kellő tisztázásában. Eleve hiányos és azért téves például az *alannak* napjainkban is forgalomban levő olyan értelmezése, mint Kugler Nóra és Tolcsvai Nagy Gábor (2000: 15): „...mondatrész, amely a mondat állítmányát bővíti”... „Az alany mindig vonzat, tehát kötött bővítmény.” Ez a jellemzés csak a β típusú alannya, az ige alanyára érvényes. Az ilyen meghatározás csak akkor volna némileg elfogadható, ha ez a kisszótár tartalmazná a *megjelölő* és a *tulajdonítmány* terminusokat is, és a megjelölőt nem tekintené alannak. Amíg egybemosódik az igei és a névszói állítmány közti, igen sok szempontból lényeges különbség, nem várhatunk pontos meghatározásokat a különböző minőségű predikatív kapcsolatoknak alanyi tagjáról.

Árnyaltabban fogalmazza ezt Kugler (2000: 405), amikor az igei állítmánnyal való (azaz β) viszonya mellett megemlíti a logikai természetű (azaz α) fogalmi viszonyt is, az állítmány kétféle szófajának megfelelően (l. Lengyel 2000: 337–8). Ennél is pontosabbak a Strukturális magyar nyelvtan (l. Kiefer 1992: 898–900) meghatározásai, de az α és a γ viszonyok közötti megfelelés vagy meg nem felelés még ott sincs eléggé tisztázva.

A problémának nemcsak erre, hanem egy másik vonatkozására is Brassai világitott rá jó száznegyven évvel ezelőtt. Elvetette a mondat dualizmusát abban az értelemben, ahogy az igét (esetleg szoros tartozékaival együtt) az

állítmánnyal, az ige alanyát a mondat alanyával kezdték azonosítani (1863: 328–333) s ezzel a logikai 'alany' és 'állítmány' fogalmát próbálták ráhúzni a mondat szerkezetre úgy, ahogy az nem mindig illik rá. Ehelyett az ígét mutatta be mint a mondat szerkezetének központi, uralkodó tagját. De arra is rámutatott (Brassai 1860: 344–345; 1874. 71; 1885. 32), hogy igenis van egy másféle dualizmus a mondatban, és fölfedezte azt a kéttagúságot, melynek mások által utóbb kidolgozott változataiban Thema–Rhema, thème–propos, ill. topic–comment viszony felel meg. Brassai tehát rájött a mondat szerkezeti és kommunikációs tagolódási viszonyainak különbségére.

Át- és kitekintés, tanulságok

Talán sikerült megvilágítanom valamit a háromféle predikatívnak tekinthető viszony sajátosságairól és összefüggéseiről, és ezzel magyarázatot adnom korábbi ez irányú megnyilatkozásaimra, melyek közül, mint fejtegetésem elején jeleztem, a *Nyelvőr*-beli cikket (Elekfi 1966) tartom jó kiindulásnak. Ezt megelőző tanulmányom, mely az I. osztály Közleményeiben jelent meg (Elekfi 1957), elsősorban az α típusú, nominális állítmánnyal foglalkozott, de terminológiájára még túlságosan hatott Kicska Emil, aki a közlés logikája alapján a propositumot, a főhangsúlyos mondatrészt (tehát a γ típusút) nevezte állítmánynak. Aki ezt a munkámat előveszi, kérem, a terminológiát illetően kellő kritikával olvassa.

Fejtegetéseink első tanulsága az, hogy igaz vagy hamis állítású tételt nemcsak az Arisztotelészre visszavezethető névszói, valamint igei állítmányú mondatok tartalmazhatnak, hanem minden olyan kéttagú mondat, amelynek két tagja közt bármilyen típusú predikatív viszony van.

Tudománytörténeti tanulságunk pedig az lehetne, hogy amikor az előtünk járó nemzedékek mintegy 150 év óta kezdték megkülönböztetni a grammatikai, a lélektani és a logikai alanyt és állítmányt, valóban ráéreztek ennek a háromféle predikatív viszonnak az eltérésére. E megkülönböztető jelzők azonban félreértéseket okoztak, mert mind a három viszonnak van a mondatban grammatikai, lélektani és logikai vonatkozása, és arra is tekintettel kell lennünk, hogy a gondolkodás története során a logikának is számos eltérő nézőpontú változata született. Hogy melyik predikatív viszonnak mi a logikai, a lélektani és a grammatikai szerepe, annak részletes vizsgálata még a jövő feladata lesz.

Függelék

A háromféle viszony alapvető jellemzése

$$(1) \text{Pd } \alpha \rightarrow \begin{array}{c} \text{♀ } \alpha \text{ } \text{♂} \\ \uparrow \quad \downarrow \\ \text{---} \end{array}$$

Kategorizáló logikai, fogalmi viszony
(predikatív vonatkozás a fogalmi mezőben)

$$(2) \text{Pd } \beta \rightarrow \begin{array}{c} \text{♀ } \beta \text{ } \text{♂} \\ \uparrow \quad \downarrow \\ \text{---} \end{array} \rightarrow \begin{array}{c} \text{♀ } \beta \text{ } \text{♂} \\ \uparrow \quad \downarrow \\ \text{---} \end{array} \rightarrow \begin{array}{c} \text{♀ } \beta \text{ } \text{♂} \\ \uparrow \quad \downarrow \\ \text{---} \end{array} \begin{array}{c} \text{♀ } \text{ } \text{♀} \\ \uparrow \quad \downarrow \\ \text{---} \end{array} \begin{array}{c} \text{♀ } \text{ } \text{♀} \\ \uparrow \quad \downarrow \\ \text{---} \end{array}$$

Igei szerkezet viszonyai
(predikatív vonatkozás fogalmi és szintaktikus mezőben)

$$(3) \text{Pd } \gamma \rightarrow \begin{array}{c} \text{♀ } \gamma \text{ } \text{♂} \\ \downarrow \quad \uparrow \\ \text{---} \end{array}$$

Tudott és új elem viszonya
(predikatív vonatkozás a közlési mezőben)

Irodalom

- Adamikné Jászó A., Hangay Z. 1999. *Nyelvi elemzések kézikönyve*. Grammatika és jelentéstan tanároknak, tanítóknak, diákoknak. Szeged: Mozaik Oktatási Stúdió.
- Ammann, H. 1911. Die Stellungstypen des lateinischen attributiven Adjectivums und ihre Bedeutung für die Psychologie der Wortstellung auf Grund von Ciceros Briefen an Atticus untersucht. *Indogermanische Forschungen* 29. 1–122.
- Aristotelés 1961. *Organon*. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Szalai Sándor. 1. k. Kategóriák... Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Aristoteles Latinus 1961. I. 1–5. *Categoriae vel praedicamenta*. Translatio Boethii. Editio composita... Edidit Laurentius Minio-Paluello. Bruges – Paris.
- Balázs J. 1987. *Hermész nyomában*. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései. Budapest: Magvető Kiadó.
- (Bél Mátyás) 1729. *Der Ungarische Sprach Meister Oder Kurze Anweisung, Zu der Edlen Ungarischen Sprache...* Der Hoch-Löblichen Deutschen Nation zum Nutz... guthertzig gestellt Von MELIBOEO. Preßburg: Johann Paul Royer.
- (Bél Mátyás) 1774.⁵ *Melibdi ungrischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt Itzo bey der fünften Auflage*. Preßburg: Johann Michael Landerer.
- Bél Mátyás 1781. *Magyar grammatika*. Buda.
- Benyák B. 1777. A Deák nyelv műben gyakorlott nevezeteknek magyarítását előadó Lajstrom. (Takáts 1901. 423: eredeti kézirata a „kegyes-tanítórend levéltárában”).
- Bitnicz L. 1837. *Magyar Nyelvtudomány*. Pest: Trattner–Károlyi ny.
- Brassai S. 1853. Tapogatózások a magyar nyelv körül. III. *Pesti Napló*. Február 12.

- Brassai S. 1860. A magyar mondat. I. értekezés. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye* 1. 279–399.
- Brassai S. 1863. A magyar mondat. III. értekezés. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye* 3. 173–409.
- Brassai S. 1873. *Paraleipomena kai diorthoumena*. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Vergilius Aeneise II. könyvére, különös tekintettel a magyarra. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. 4. k. 1.
- Brassai S. 1874. *Laelius*. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarul az iskolában a latin autorokat? Kolozsvár: Stein ny.
- Brassai S. 1885. *A mondat dualismusa*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 12. k. 10.
- Bühler, K. 1934. *Sprachtheorie*. Jena: Fischer.
- DebrGramm. 1795. = *Magyar grammatika*, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság. Béts: Alberti betűivel.
- Elekfi L. 1957. A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. 11. 95–150.
- Elekfi L. 1964. Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények*. 66. 331–370.
- Elekfi L. 1966. A predikatív viszony. *Magyar Nyelvőr*. 90. 62–73.
- Elekfi L. 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése* (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra). Nyelvészeti tanulmányok 27. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EWUng. 1993. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I. A – Köp. Budapest: Akadémiai Kiadó. Herausgeber: L. Benkő.
- Frege, G. 1980. Fogalomírás, a tiszta gondolkodás formanyelve, az aritmetika nyelvének mintája szerint. (1879.) In: Ruzsa Imre (szerk.) *Logika, szemantika, matematika*. 17–82. Budapest: Gondolat.
- Geleji Katona I. 1645/1866. Magyar grammatikatska. In: Toldy Ferenc (szerk.) *Corpus grammaticorum linguae hvngaricae veterum*. Pest: Eggenberger Ferdinánd. – Újra: 1906. Nyelvészeti füzetek 30.
- Grammaire 1754 = *Grammaire générale et raisonnée*. Paris.
- Hell Gy. 2001–2002. Grammatikák és logikák. *Modern Filológiai Közlemények*. 6. évf. 2. 7–18; 7. évf. 1. 5–14.
- Ihász G. 1876–77. *Magyar nyelvtan az algymnasiumok I. II. III. osztálya és a reáliskolák használatára*. 18. kiadás. Budapest: Lampel R.
- Ihász–Majer 1882. = *Ihász Gábor magyar nyelvtana*. Átdolgozta Majer Alberik. 21. kiadás. Budapest: Lampel Róbert könyvkiadása.
- Imre S. 1862. *Magyar mondattan az irány és verstan rövid vázlatával*. Debrecen: Tegledi, Okolicsányi ny.
- Kecskeméti Csapó D. 1833. *Kérdezősködő magyar nyelvmester*. Pest.
- Kicska E. 1890. Hangsúly és szórend. *Magyar Nyelvőr* 19. 6–18; 153–158; 203–209; 390–395; 433–440.
- Kicska E. 1908. *A subjectum és praedicatum a grammatikában*. Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája.
- Kiefer F. (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss K. 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. *Strukturális magyar nyelvtan I.* 79–177.
- É. Kiss K., Szabolcsi A. 1992. Grammatikaelméleti bevezetés. *Strukturális magyar nyelvtan I.* 21–77.

- Klaudy K. 1987. *Fordítás és aktuális tagolás*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi értekezések 123.
- Klemm A. 1928. *A mondattan elmélete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kovács Ferencné 1980. *A nyomtatéktalan mondatok optimális szórendje*. Kéziratoss bölcsezdoktori disszertáció az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén.
- Kovácsné Réczei M. 1985. A nyomtatéktalan mondatok optimális szórendje a magyar mint idegen nyelv oktatása szempontjából. *Magyar Nyelvőr* 109. 322–337.
- Kugler N. 2000. Az alany. *Magyar grammatika*. Szerk. Keszler Borbála. 405–412. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kugler N., Tolcsvai Nagy G. 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest: Korona Kiadó.
- Lengyel K. 2000. Az állítmány. *Magyar grammatika*. Szerk. Keszler Borbála. 394–403. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ligeti L. 1935. Török jövevényszavak kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények*. 49. 231–233.
- Lutter N. 1853. *A magyar nyelvtan elemei*. Az új rendszer szerint készítette Dr Lutter Ferdinánd kegyesrendi oktató. Pesten, Hartleben K. A. tulajdona.
- Lutter N. 1861. *A magyar nyelvtan elemei*. Második, újból átdolgozott kiadás. Pesten.
- Lutter N. 1863. *A magyar nyelvtan elemei*. 4. kiadás. Pest.
- Magyar gramm. 1788. = *Magyar grammatica...* a' magyar nemzeti oskolák számára. Budán, Nyomt. Királyi Universitas Betüivel.
- Márton József 1803. *Német-magyar és magyar-német lexicon...* II. Német-magyar rész. Bécs: Pichler ny.
- Rácz E., Szemere Gy. 1960. *Nyelvtani elemzések II*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Rosenbacher F. 1792. *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika*. Parvulis accommodata hungarica per Franciscum Rosenbacher. Besztercebányán: Tummler.
- Salisbury J. 2003. *Ioannes Salesberiensis: Metalogicon*. Ford.: Adamik Tamás. Budapest: Szent István Társulat. Középkori keresztény írók 4.
- Stancsics M. 1840. *Magyar nyelvtudomány, kérdések és feleletekben, nagyobb tanulóknak számára*. Pest: Heckenast.
- Steinthal, H. 1863. *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*. Berlin.
- Szaller Gy. 1805. *Frantzia Grammatika magyar nyelven*. Buda: Egyet. ny.
- Szász K. 1839. *Magyar nyelvtudomány*. Nagyenyed.
- Szenczi Molnár A. 1604. *DICTIONARIUM VNGAROLATINVM... LATINO-UNGARICVM*. Per ALBERTVM MOLNAR Szenciensem Vngarvm. NORIBERGAE (Nürnberg). Procurante Ella Hvtttero.
- Takáts S. 1901. Egy elfelejtett nyelvújító. (Benyák Bernát.) *Magyar Nyelvőr* 30. 421–426.
- TESz. 1970 = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2*. H – Ö. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vajda P. 1835. *Magyar nyelvtudomány*. Kassa.
- Vitkóczy M. 1797. *Három nyelvenn szóló rövid magyar grammatika az iskolai ifjúság számára*. Pest: Trattner ny.
- Weil, H. 1844. *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes*. Questions de grammaire générale. Paris.
- Zsinka I. 1939. *A beszédrészek magyar elnevezéseinek története*. Budapest. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 49.

A fordításról – Cicero nyomán

Hell György

A klasszikus ókor görögjei nem fordítottak más nyelvekről a sajátjukra. Megelégedtek annyival, hogy mások fordították le saját munkáikat görögre, vagy már eleve görögül fogalmazták meg elgondolásaikat. Ennek következtében nekik a fordítás mikéntjéről sem volt semmi mondanivalójuk, hiszen erről csak azok nyilatkozhatnak érdemlegesen, akik a saját anyanyelvükre fordítanak le valamit.

A fordításról így az első jelentős vélemény a latin kultúra keretei között született meg annak nyomán, hogy a rómaiak, mintaképüknek tekintve a görögök kultúráját, műveik lefordításával igyekeztek értékeiket elsajátítani. Mintegy két évszázados átvételi/fordítási tevékenység után Cicero foglalta össze elsőnek, ő milyen elvek alapján fordított, és milyen szempontok tekinthetők helyesnek a fordítás gyakorlatában. Mindaz, amit írt, írók, szövegmagyarázók, fordítók érdeklődését váltotta ki évszázadokon keresztül, befolyásolta nézeteinket és az európai művelődés közkincsének része lett.

A fordítást Cicero két ellentétpárral közelítette meg, a fordítót a szónok és a tolmács tevékenysége, valamint a szó szerinti közvetítés és tartalmában hű átírás lehetőségei közé állította be, de úgy, hogy elvárásainak pontos jelentéséről a kíváncsi érdeklődőt igazában csak fordításai példáival igazította el. Így hát ma is jogos a kérdés: mire gondolhatott Cicero, amikor a tolmács helyett inkább a szónokot tartotta jobb fordítónak és miért becsülte kevesebbre a szó szerinti fordítást a szabad átültetésnél, mely pedig kétség kívül több lehetőséget biztosít a – káros – egyéni önkénynek, mint a másik. A kérdések jogosak, de egyúttal az sem vitatható, hogy ilyen megfogalmazásuk – hiszen Cicero gondolataiban kutakodunk velük – már eleve behatárolja a válaszadás módját: a továbbiakban nem annyira a következetes okoskodás és a szigorú logika törvényszerűségeinek útjain járva jutunk el a válaszokhoz, hanem a fantázia könnyedebb, de ugyanakkor bizonytalanabb szárnyain lebegve.

Cicero azzal igazolja, helyesebben azzal teszi elfogadhatóvá saját fordításait, hogy eljárását nem a tolmácsok ténykedésére vezeti vissza, hanem a szónokok tevékenységére. Ha nem siklunk el felületesen e kijelentése fölött, akkor szokatlanak, sőt furcsának kell tartanunk, amit mond. Hogyan hasonlíthatja Cicero a fordítást egyszerre két olyan tevékenységhez, amelyek nem tartoznak azonos kategóriába? A tolmácsolás közvetítő szerepet lát el, hiszen olyasmit alakít át, ami egyszer már megvan, de ami most egy új nyelvi formában jelenik meg, a szónoklás viszont mindig valami újat hoz létre és egy olyan nyelvi valóságot teremt, amely eddig még egyáltalán nem létezett. Az elsőhöz kétségtelenül közel áll a fordítás, de mit keres itt a szónok tevékenysége?

1. A tolmács, a szónok és a fordító

Nem tudunk arról, hogy valaki valami érdemlegeset írt volna a fordításról még Cicero előtt. Fordítások természetesen készültek már korábban is, Babilon eltemetett könyvtáraiban sok ezernyi cseréptábla őrzött (és őriz még ma is) fordított szövegeket, a Bibliát is lefordították már Cicero előtt görögre, de a fordításról érdemlegeset addig nem mondott senki. Még külön szó sem létezett abban a korban a fordítás és a fordítással foglalkozó személy megjelölésére.

A tolmácsra már volt szó, a latinban az *interpret* régtől fogva 'tolmács'-ot jelentett, a *translator* csak a késő latin korban kapta meg a 'fordító' jelentését. Szenczi Molnár Albert szótárában pl. (Dictionarium 1604) a szó 'egy nyelvről másikra fordító', 'megtolmácsoló' jelentéssel, Pápai Páriznál (Dictionarium 1767) 'általhozó', 'fordító'-ként szerepel. A Gyöngyösi Glosszáokban (1520) található *fordító* jelentése: 'felforgató' (Umstürzler) (Berrár és Károly 1984). A magyar *tolmács* is sokkal régebbi szó, mint a fordító jelölésére sokáig használt *magyarázó mester* (Hexendorf 1958), amelyben a *magyarázó* nem 'értelmező'-t, hanem – helyzetének megfelelően – 'magyarító'-t jelent.

Mindez nem meglepő, hiszen a tolmácsolás sokkal ősbibb tevékenység, mint az írásbeliséget feltételező fordítói munka. Lehet, hogy a tolmács és a szónok szembeállításával Cicero csak kellő távolságot akart biztosítani a kétféle tevékenység között? Ez könnyen lehetséges, hiszen a fordítás valóban más jellegű ténykedés, mint a tolmácsolás. A különbség nem csak abban van, hogy az egyik a szóbeliséghez kötődik, a másik pedig az írásbeliséghez, hanem sokkal inkább abban, ahogy ez a kettő az elvégzés időbeliségéhez viszonyul. Az igazi tolmácsolás új szövege nem eshet időben távol az eredeti szövegtől. A szokásos esetben egymást követik, időben szinte egybeesnek, vagy akár egybe is eshetnek, mert ha sok idő telik el a tolmácsolandó szöveg és a tolmácsolással kapott új szöveg között, akkor már nem beszélhetünk tolmácsolóról. (Hacsak nem 'közvetítés'-ként értelmezzük a szót, amihez viszont nem kell okvetlenül egy új nyelvet használni.) A szoros időbeli egymásután még a tolmácsolandó szöveg hosszának is határt szab. Akármilyen hosszú szöveget nem lehet tolmácsolni, csak egy megfelelően szűkre szabott terjedelmű részt, megfelelően szűkre szabott időközön belül. A tolmácsolásnak ez az időbeli kötöttsége azzal is együtt jár, hogy a tolmácsnak nincs áttekintése az egész szövegről. Mivel a tolmács nem az egész szöveg ismeretében fordít, alkalma sincs arra, hogy azt előzőleg áttanulmányozza.

A szűkre szabott idő és az ismeretlen szöveg viszont halálos ellensége minden valamirevaló fordításnak. Minden jó fordítás időt igényel, és ez az idő nem elsősorban a tényleges fordítás elvégzéséhez kell, hanem a fordítandó szöveg feldolgozásához, megértéséhez. A jó fordító csak a teljes szöveg ismeretében, sőt annak alapos áttanulmányozása után kezdhet neki munkájának, és az a „fordító”, aki mondatonként (a teljes szöveg ismerete nélkül) fordít, valójában tolmácsol. Éppen ezért vaskos tévedésnek kell tekintenünk, hogy mindig gépi „fordítás”-ról beszélünk, holott csak gépi

tolmácsolásról szabadna. A gép ugyanis nem úgy dolgozik, hogy először elolvassa a lefordítandó szöveget és csak annak utána lát neki a szöveg fordításának, hogy azt már megértette, hanem szavanként, kifejezésenként, jobb esetben szerkezetenként alakítja át szövegét, ugyanolyan időbeli közvetlenséggel, mint ahogy azt a tolmács is teszi. De míg az utóbbinak mindig megvan a lehetősége arra, hogy felkészül a várható kifejezésekre és a szövegekre, a géptől nehezen várhatunk el ilyen előkészületeket.

Ezek után egyértelműnek látszik, miért nem azonosította Cicero saját fordítói tevékenységét a tolmács munkájával: a kettő nem vehető azonosnak, a fordítást nem szabad tolmácsolásnak tekinteni. De miért hasonlította ténykedését a szónok munkájához? Talán szónoklatnak tartotta azt, amit eredményül kapott? Inkább valószínű, hogy valami olyasminak, ami nem tolmácsolás, de nem is szónoklat, hanem valami új, ami a tolmácsolás eredményétől eltérően a szónoki munkához köthető. Az újdonságra vonatkozó véleményében az is megerősíthette, hogy nem csak a fordítás tevékenységét, de azokat a személyeket sem tudták egy jól elkülöníthető foglalkozáshoz kötni, akik ezt a munkát ellátták.

Az emberi foglalkozásokról, a foglalkozások jellegéről, a tudásról a görögöknek már voltak elképzeléseik. Dialógusaiban Platón többféle foglalkozásról beszél és azok tulajdonságait is felsorolja. Ismer elméleti jellegű tudást és gyakorlati jellegűt, olyanokat, amelyek termékeket hoznak létre, mint például a szövés-fonás, illetve olyanokat, amelyek nem eredményeznek termékeket. A tudományos jellegű tudásfajtákat annak alapján különböztette meg a gyakorlati jellegűektől, hogy az elsők egyetemes érvényű törvényszerűségeket érvényesítenek, a másodikon törvényszerűségei viszont csak egyes szűkre szabott területekre vonatkoznak. Az elsőbe, az *episztémikus* jellegű tudás közé a matematikán és a geometrián kívül legfölbbebb a filozófiát vette be, a másodikba, a *techné* szóval jelölt tudásfajták közé tartozott mindenfajta kézműves mesterség, de ide sorolta a versírást, a hangszeres játékokat és a tánc mellett a szónoklást is, hiszen ezek sem egyetemes törvényszerűségekre épülnek, hanem csak részlegesekre.

A *techné* szót a latinban az *ars* helyettesítette, aminek 'művészet' a közkeletű magyar megfelelője, de nagyon félreértjük a kifejezést, ha csak valamilyen képzőművészeti tevékenységet értünk alatta. A *techné* és az *ars* valamilyen gyakorlati tudást, szaktudást jelentett és szakismeret birtoklását kívánta meg. (A *művesség/mívesség* még őrzi a klasszikus jelentést, kár, hogy egyik sem használatos már.) Nem biztos, hogy Cicero korában a tolmácsolás is *ars*nak számított-e a szónoklás mellett, hiszen a szaktudáson kívül egyéb követelmények is (pl. taníthatóság) szükségesek voltak a besoroláshoz, de bizonyára annak volt már vehető a fordítói munka.

Kérdéses volt viszont, miféle *ars*nak számít ez az új szaktudás. Nyilván olyannak, amelyik valamiféle terméket hoz létre, mint a költészet, a zene vagy akár a szónoklattan, amelyekről Platón *Ion* című dialógusában olvashatunk egy érdekes fejtegetést. A kérdés itt akörül forog, ismeretek tudatos fölhasználásával, valamiféle szerkesztésszerű munkával hozza-e létre a költő, a zenész a művét, vagy pedig valamiféle isteni sugallat nyomán a szak-

értelmet mellőző megszállottsággal, amelyről azt lehet mondani, hogy „többé benne nincsen értelem” (Platon 1984).

A versmondó Ion csak vonakodva, vagy még úgy sem hajlandó elfogadni az utóbbi vélemény igazságát, pedig vitapartnere, Szókratész már az önellentmondás zavarába is belecsalta. De mi a helyzet a fordítóval? Tudatos munkával, szakértelmének teljes fölhasználásával szerkeszti meg fordítását, vagy pedig rá is érvényes a platóni megállapítás és az epikus költőhöz hasonlóan ő is „megszállottan mondja el a sok szép költeményt” (Platon 1984: 533.e), illetve egyéb szövegét.

Ha feltételezzük, hogy Cicero ismerte Platónnak ezt a dialógusát – és nincs okunk arra gondolni, hogy ne ismerte volna – és választania kellett, hogy a tudatos szerkesztés és a spontán szövegalkotás két lehetősége közül melyik jellemzi a tolmács és melyik a szónok munkáját, akkor Cicero csakis az utóbbira mondhatta, hogy tudatosan használja föl szakismereteit. A szónok munkájáról és a szónoklatokról hosszú ideje léteztek akkor már tanulmányok, és éppen Cicero idejéből maradt ránk egy olyan szónoklattan, amelyet évszázadokig mintaképnek tekintettek és tankönyvnek használtak (*C. Herenniusnak ajánlott retorika* 1987). A munka felsorolja a szónoki készségeket, ismerteti a beszédalfajtaikat, a beszédek fölépítését és az érvelések menetét mindazoknak a hibáknak a részletes felsorolásával együtt, amelyeket eközben a szónok elkövethet. A könyv szinte receptszerű előírásai alapján mindenfajta beszédet meg lehetett szerkeszteni.

A tolmács, ha nem is mindig, de igen gyakran olyan önkéntelen természetességgel formálja meg szövegét, hogy arról nem tud megnyugtatóan racionális módon számot adni. És a fordító? Cicero – mint maga mondja – úgy igyekezett fordítani, ahogy a szónokokhoz illik, de elismeri, hogy eközben nem egy alkalommal bizony tolmácskodott és olyan alkalmi megoldások mellett döntött, amelyeknél jobbat nem tudott választani. A tudatos szerkesztés és a spontán döntés közötti különbséget nem könnyű megnyugtató módon megmagyarázni. Az elsőről még elmondható, hogy fogalmi következtetés érvényesül benne, a lehetséges kifejezések között latolgatva választjuk ki a legmegfelelőbbet a döntések során úgy, hogy eközben egy sokoldalú összehasonlításnak is mindig biztosítunk lehetőséget, de a spontán megoldásokról legfőlőbb annyit tudunk, hogy ösztönös rátalálás jellemzi őket, önkéntelen megnyilatkozásokként bukkannak fel, és a logikus gondolatmeneteket mellőzve egy önfeledt pillanat is elég a megszületésükhöz. A fordítás, főként az irodalmi szövegek fordítása, bővelkedik az ilyen pillanatokban. Cicero nyilván tudta ezt, és ezért helyezte a fordítást a tolmácsolás és a tisztán szónoki munka közé mintegy középre.

A fordítás kettős jellege jól érzékelhető azokból a bizonytalanságokból, amelyek a tolmácsolás és a fordítás folyamatát elemző módszertani munkákból és a kutatások beszámolóiból olvashatók ki. A fordításelméletről és helyzetéről szólva sajnálattal állapítják meg, hogy „az elmúlt kétezer év fordítói gyakorlata még mindig nincs elméletileg feldolgozva, rendszerezve, általánosítva, a fordítóknak még ma is szinte mindent előlről kell kezdeniük” (Klaudy 1997: 27), vagy ha szűkebben a kutatás jelenlegi helyzetét értéke-

lik, akkor a vizsgálatokat sötétben való tapogatódzásnak tartják, mert az elért elszigetelt eredmények gyakorlati hasznosíthatóságára kevés a bizonyíték (Gile 1997: 50). Eredményeket a szakirodalom mindenekelőtt a leíró rendszerezésektől vár, de az is lehet, hogy a kutatások fogalmi tartalmának megváltoztatására van szükség. A fordítást és a tolmácsolást mostanáig csak részben sikerült logikus lépésekre, tanítható (netán algoritmizálható) törvényszerűségekre visszavezetni.

2. Szó szerint vagy szabadon; a tartalom és a forma viszonya

Cicero több helyütt is hangsúlyozza írásaiban, hogy nem tolmácként fordít, hanem szónokként. Mindazokon túl, amit eddig erről mondtunk, Kelly (1979: 44) úgy véli, hogy ezzel egyrészt fordítói tevékenységének irodalmi jellegét kívánja kihangsúlyozni, amelyben az eredeti mű szerzőjéhez fűződő sajátos viszonyát is érezteti, hiszen a szöveget csak annak alapos megértésén és megértetésén át kívánja közvetíteni, másrészt viszont azzal, hogy a fordítást a retorikával rokonítja, saját szabad fordítási gyakorlatát teszi megalapozottá.

Tudjuk, Cicero valóban annyira szabadon fordította a görög szövegeket, hogy sokan már nem is igazi fordításnak, hanem parafrázisnak tartják átültetéseit. Ennek ellenére nyugodtan mondhatjuk, hogy a szavak megválogatásában több szabadsággal élő, de azért a szövegek jelentéséhez ragaszkodó fordítási mód még mindig nagyobb közkedveltségnek örvend, mint az eredetit szolgáló módon követő szó szerinti eljárás. Ennek az utóbbinak is vannak természetesen hívei.

Huetius, a XVII. sz. ismert filológusa így nyilatkozik a fordításról írt jelentős könyvében: „Azt a fordítási módot tartom a legjobbnak, amelyben a fordító először a jelentéshez, de aztán – a nyelvek adta lehetőségeknek megfelelően – a szavakhoz is következetesen ragaszkodik” (Huetius 1758: 14).

Hasonló elvárásai voltak nálunk Kosztolányi Dezsőnek, aki a *Téli rege* új szövegét ismertetve a betű szerinti hűség bővületéről beszél (Kosztolányi 1990: 563), vagy a versfordítással kapcsolatban Devecseri Gábornak. Az igazi műfordítás az ő meggyőződése szerint „... nemcsak ihletett variációja, hanem – amennyire csak lehetséges – tükörképe is az eredetinek” (Devecseri 1973: 337). Őt az ilyen fordítási módtól megkívánt igényes kihívás vonzotta a szó szerinti fordításhoz, mely szerinte „legszorosabb tartalmi és formai hűség”-et eredményez (uo. 355).

Cicero a szabad fordítás mellett döntött. A szó szerinti és a szabad között létezik egy jellegzetes különbség, amelyről eddig még nem esett szó: a szó szerinti fordítás minőségéről egyetlen kritérium alapján dönthetünk, a másikban a kritériumok száma több is lehet. Szó szerintinek tartunk egy fordítást, ha a fordított szövegben minden szó megtalálható, amely az eredetiben is megvan. Esetenként természetesen csak kellő engedelményekkel tudunk ennek a szigorú elvárásnak eleget tenni, de az elnézhető eltérések nem önkényes döntésekből fakadnak, hanem rendszerbe foglalható nyelvi külön-

ségek jól megadható következményei. Ezzel az egyetlen kritériummal szemben a szabad fordítás többféle lehetőséget biztosít az eltérések számára: változatlan terjedelemben megtartható benne a tartalom úgy, hogy közben a kifejezési módban eltérünk az eredetitől (pl. szinonimák használatával, vagy más szerkezetek alkalmazásával), de a szabad fordítás keretei között maradunk még akkor is, amikor a szöveget az eredeti tartalmat el nem torzító módon, pl. beleillő magyarázatokkal egészítjük ki, vagy elhagyásokkal egyszerűsítjük a(z esetleg zavaró hatású) terjedelmes részeket. Mivel Cicero fordításaiban szép számmal találhatók példák az ilyesfajta eltérésekre, fölvethető a kérdés, milyen szempontok alapján tartotta jogosnak az ilyen eljárásokat. Ha most a tisztán stilisztikai szempontokat figyelmen kívül hagyjuk, akkor arra gondolhatunk, hogy Cicero más szemmel tekintett a fordítandó szövegre, mint mi.

Az individuum több évszázados kultusza után a mi kultúránkban jóformán nincs értékelési különbség a személy és az általa létrehozott írásmű között. A kettőt az elismertségnek szinte azonos mértéke védi, és az írásba foglalt vélemény megkérdőjelezése, vagy tartalmának megmásítása a személyiség megsértésével tekinthető azonosnak. Cicero korában mintha mindez még nem így lett volna. Legalábbis erre engednek következtetni azok a megjegyzései, amelyeket „A legfőbb jóról és rosszról” című munkájában olvashatunk. A könyvnek a bevezető részében, ahol a fordítás szükségességéről beszél, kortársai fölfogására igyekszik hatni, hogy ne nézzék le a nem irodalmi művek latin fordításait. Nem érti, miért olvassák sokan a görögből fordított irodalmi alkotásokat, de a görög filozófusok munkáinak fordításai helyett inkább az eredetit veszik kézbe. Értelmetlen dolognak tartja, ha valaki csak azért olvas el egy görög munkát, mert görögül van, nem pedig azért, mert olvasásra érdemes. Theophrasztosz sok örömet szerez olvasóinak, pedig csak olyan kérdésekről ír, melyeket korábban már Arisztotelész is elemzett, csak hogy ő ezt új módon teszi. Ha a görög írások olyankor is megtalálják görög olvasóikat, amikor ugyanarról másként vannak megfogalmazva, miért ne történhetne meg ugyanez a latin nyelvű írásokkal is? (Cicero: *De finibus* I.6.)

Cicero érvelésében nem az írások szerzője játssza a legfontosabb szerepet, hanem az írások tartalma. A szerző helyett fontosabb a tárgykör, az író helyett az, amiről ír. A szerzőnek ez a másodlagos szerepe jól kiérezhető egy Szent Jeromoshoz írt levélből néhány évszázaddal későbből. A műfordításról Pammachiuszhoz írt híres levelének elején az ismert bibliafordító az őt ért vádak keletkezésének körülményeit ismertetve megemlíti, hogy egyik kolostorbéli társa többször is arra kérte, fordítaná le neki Epiphaniusz atya sokféle olvasott görög nyelvű levelét, de úgy, hogy „a jobb megértés végett világosabban” fejtse ki az egyébként igényes tartalmú és tiszta nyelvezetű szöveget (Szent Jeromos 1991). A társ egyszerűen fordítást kér, nem olyat, amely magyarázatokkal van ellátva, hanem egy világosabban átültetett szöveget, mely ugyanakkor az eredeti stílusának szépségeit is megtartja. Ha a szövegre nem úgy tekintünk, hogy az valakinek egyéniséggé vált megnyilatkozása, hanem úgy, hogy az csak egyéni véleménye egy mások által is tárgyalt kérdésről, akkor nem szabad főbenjáró bűnnek tekintenünk egy olyan

fordítói eljárást, amely ezt a véleményt sajátosságainak megtartása mellett érthetőbben, olvasmányosabban adja tovább egy másik nyelven.

Mindenki, aki szabadon fordít, feltételezi, sőt esetenként kifejezésre is juttatja, hogy hűen ragaszkodott a lefordított szöveg tartalmához. Amikor Cicero közli, hogy szónokként és nem tolmácként fordít, elsőnek a tartalomhoz való ragaszkodást említi (*De opt. gen. or.* 5.14). Szemléletesen adja tudunkra ugyanezt a törekvését Antiochiai Evagrius egy fordításának előszavában: „Az egyik nyelvről a másikra történő szó szerinti fordítás elfedi az értelmet, és mint a buja gaz a vetést, elfojtja. ... Hogy ezt elkerüljem, kérsedre úgy fordítottam le Szent Antal életét, hogy maradéktalanul visszaadjam értelmét, noha egy-két szóval megrövidítettem. Vadásszanak mások a szótagok és a betűk után, te az értelmet keresd” (Szent Jeromos 1991).

A tartalom ebben a megjegyzésben önálló életre kel, elválasztható egy nyelvtől, és bizonyos lényegbe nem vágó módosításokkal egy másik nyelvhez kapcsolható úgy, hogy még mindig ugyanaz a tartalom marad. A nyelvi kifejezés mögött önálló valóságként, a nyelvtől függetlenül létező tartalom gondolata még napjainkban is él általánosan elfogadott véleményként. A nyelv-tanár, hogy az anyanyelv „zavaró” hatását kiküszöbölje, arra biztatja tanulóit, gondolják el először maguknak, amit mondani akarnak, majd fogalmazzák meg gondolataikat közvetlenül az idegen nyelven. Kérdéses persze, el lehet-e gondolni egyáltalán valamit az anyanyelvi köntös nélkül, vagy úgy, hogy azt egyetlen nyelvhez sem kapcsoljuk. Többek között Arisztotelész is azok közé tartozik, akik ezt lehetségesnek gondolták: az írás, a hang és a jelentés viszonyát tárgyalva úgy vélekedik, hogy az írott betű a hangzó szóra, ez pedig lelki tartalmakra utal, de míg az első kettő nyelvenként más és más, a lelki tartalmak minden emberben ugyanazok, függetlenül attól, ki milyen nyelven beszél (Arisztotelész 1979).

A fordítás lehetősége és gyakorlata feltételezi, hogy a tartalom kellő mértékben függetleníthető egy nyelvtől, mert ha ez a lehetőség hiányozna, nem jöhetne létre semmiféle fordítás. De milyen mértékig tarthatjuk valósnak ezt a „függetlenedést” és mekkora szabadsággal élhetünk vele? Mondhatjuk-e például, hogy a fordítás során olyan mértékben sikerült a tartalmat egy másik nyelv kifejezési lehetőségeibe átvinni, hogy az már véglegesnek tekinthető, és a kapott szöveghez nemcsak nem szükséges, de nem is lehetséges semmi újat hozzáadni a teljesebbé tétel érdekében? A fordítások során szerzett tapasztalatok ellene mondanak egy ilyen elképzelésnek. Nincs két fordító, aki ugyanazt a szöveget ugyanúgy fordítja le, és ha mindketten egyformán hangoztatják is, hogy a kiindulási szöveget tartalmában teljesen hűen adták vissza, nem vonják kétségbe, hogy nemcsak stilisztikai megformálásban, de a tartalom árnyalatainak közvetítésében, az egyes nézetek hangsúlyozásának erejében, a mondanivaló fontosságának és céljának árnyalásában eltérhetnek, sőt el is térnek egymástól. Ugyanezt a tapasztalatot még hangsúlyozottabb formában vallja egy olyan fordító, aki ugyanazt a szöveget eltérő időpontokban fordítja le. Bizonyos idő elteltével más részletekre figyel föl, más összefüggéseket vesz észre, más utalásokat vél fontosnak és hangsúlyozottnak, más kapcsolatokat talál a korábbinál lényegesebbnek. Amikor

a fordítók azt mondják, hogy minden fordítás bizonyos fokban valamilyen megalkuvás elfogadásával jár együtt, akkor nem okvetlenül arra gondolnak, hogy ezekre egyéniségük és adott pillanatnyi helyzetük kivédhetetlen következményei kényszerítették rá őket a fordítás során, hanem sokkal inkább arra, hogy minden igyekezetük ellenére sem tudtak eleget tenni egy tökéletes fordítás követelményeinek, és hogy munkájuk ezért szubjektív, ezért ideiglenes és semmiképpen sem ideálisan teljes. Ebből a szempontból a fordító semmiben sem különbözik a – kritikus – olvasótól. Mindketten tudják, fordított szöveggel van dolguk, amely lehet akármilyen zseniális munka, mégsem helyettesítheti az eredeti szöveget. Még a legegyszerűbb leltárral kapcsolatban is felvetődhetnek kérdések, amelyek csak úgy oldhatók meg, hogy a fordított szöveg helyett az eredetit vesszük elő. És ha ez egy jóformán csak felsorolásokat tartalmazó szöveg esetében így van, mennyire inkább vagyunk ráutalva az eredeti szövegre olyankor, amikor bonyolult összefüggések szövevényében keresünk választ lényeges kérdésekre.

A tartalom és a nyelvi forma közötti szoros kapcsolat kérdése akkor vetődött fel az európai kultúrában, amikor jelentős nem latinul írt szövegeket kellett a közösség latin nyelvére lefordítani. Ez történt a IV. században, amikor a héber nyelvű Biblia latin fordításának értékéről kellett véleményt kialakítani, és ez történt a XIII. században, amikor Arisztotelész jelentős munkái jelentek meg latin nyelven. A két esemény közül a második azért érdemel különös figyelmet a számunkra, mert akkor az arisztotelészi szövegeket nem közvetlenül a görögből fordították latinra, hanem egy olyan arabból, amelyet teljes értékű átültetésnek vettek, és amelyet sokan kétségbe nem vonható hivatkozási alapnak tekintettek. A forrásnyelv és a célnyelv értékelésében lényeges eltérés mutatkozott az arab világ és Európa között: irodalmi és vallási múltja miatt az arabot használói sokkal értékesebbnek tekintették, mint a (mi esetünkben) forrásnyelvnek számító görögöt. Arisztotelész szövege, miután már arabul is olvasható volt, értékesebbnek számított az új nyelvi köntösben, mint eredeti nyelvén, és háttérbe szorított minden olyan gondolatot, hogy a homályos vagy bizonytalan részek értelmezése érdekében esetleg az eredetihez kellene nyúlni. Az arab Arisztotelész inkább számított megbízható forrásnak, mint eredeti görög szövege (Brague 1994).

Európában más volt a helyzet: a nemzeti nyelvek még csak a mindennapi használatban éltek, a tudomány nyelve a latin volt, de már ősidőktől fogva nem a latin, hanem a görög volt a kultúráltság elismert idiómája. Kétséges esetekben nem a fordítás, nem a latin célnyelv jelentette a megbízható alapot, még kevésbé az arab, hanem az eredeti görög. Nem nyelvészeti megfontolásból, nem a ma általánosan elfogadott nyelvészeti tétel alapján fogadták el, hogy a szövegben rejtőzködő értelem mindig a formájához kötve válik valósággá, hanem mert a forrásban keresték a magasabb értékű eredetit. Cicero még jogosnak érezte, hogy módosítson forrásként fölhasznált szövegein, de a XIII. századra a helyzet már megváltozott: a fordítás nem ér többet, mint az eredeti, és ha értelmezési nehézségek támadnak, vissza kell nyúlni az eredeti szöveghez.

Mai felfogásunk szerint az eredeti szöveget mindig értékesebbnek kell

tartani, mint fordítását. Öröklött felfogásunkat ma nem a régi érvelés – egy forrásnyelv (a görög) nagyszerűsége – alapozza meg, hanem a szövegnek és létrehozójának individuális értékei és mellette – még nagyobb súllyal – a nyelvészet megállapításai. A fordítástudomány sosem vonta kétségbe, hogy a fordítások nem érik el tökéletes módon az eredeti szöveg nyelvi értékeit, de – burkoltan vagy nyíltan – sosem zárkózott el attól az igénytől, hogy a fordításnak nevezett jelenség jellegzetességeinek rendszerezése és tisztázása mellett eredményeivel csökkentse a fordítások hiányosságait és megalapozott szempontokat nyújtson a fordításokról elmondható véleményekhez.

Irodalom

- Arisztotelész 1979. Hermeneutika, I. 16a; In: Arisztotelész: *Organon*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 73–117. Fordította: Rónafalvi Ödön és Szabó Miklós.
- Berrár J., Károly S. (szerk.) 1984. *Régi magyar glosszárium*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Brague, R. 1994. *Európa – a római modell*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kiadója. 87–88.
- Cicero é.n. *De finibus bonorum et malorum*. Cambridge: Mass. Harvard Univ. Press.
- Cicero 1903. *De optimo genere oratorum*. Oxford: OUP.
- Cornificus 1987. *A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Fordítás, bevezető és jegyzetek: Adamik Tamás.
- Devecseri G. 1973. *Műhely és varázs*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Gile, D. 1997. Interpretation Research: Realistic Expectations, In: *Transfere necesse est*. Klaudy K., Kohn J. (eds.) Budapest: Scholastica. 43–51.
- Hexendorf E. 1958. *Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Huetius, Petrus Danielus 1758. *De optimo genere interpretandi*. Venetiis.
- Kelly, L. G. 1979. *The True Interpreter*. Oxford: Basil Blackwell, 44.
- Klaudy K. 1997. *Fordítás I. Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Kosztolányi D. 1990. *Nyelv és lélek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Pápai Páriz Ferenc 1767. *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum* Bod Péter által bővített kiadása, reprint: Universitas Könyvkiadó.
- Platón 1984. Ion. In: Platón *Összes művei* I. Budapest: Európa Könyvkiadó 305–334. Fordította: Ritoók Zsigmond.
- Szenczi Molnár Albert 1604. *Dictionarium latinoungaricum*. Norinbergae, reprint kiadás 1990. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet.
- Szent Jeromos 1991. „*Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*”, Budapest: Helikon. Fordította: Adamik Tamás.

A kivonat mint önálló műfaj

Márta Anette

A tudományos közlemények műfaji és stilisztikai sajátosságaival számos tanulmány foglalkozott, van azonban a tudományos élet írásbeli megnyilvánulásai között egy elhanyagolt műfaj, amelynek eddig sokkal kevesebb figyelmet szenteltek a kutatók: a kivonat (*abstract*). A kivonatra irányuló kutatások gyér számának az a téves elképzelés áll a háttérben, hogy aki meg tud írni egy szakcikket, nyilvánvalóan el tud készíteni egy kivonatot is (Swales 1990). A kutatások azonban feltárták, hogy ez az állítás nem állja meg a helyét, tudniillik a kivonatnak – terjedelménél fogva – olyan retorikai, grammatikai és stiláris jellegzetességei vannak, melyek nem felelnek meg egyértelműen a szakcikk normáinak. Tanulmányunk ezeket a jellegzetességeket foglalja össze.

Magyar nyelven a kivonat még kevésbé kutatott terület, és az a kevés eredmény, amely ezen a téren született, már a műfaj elnevezését tekintve is megosztott. Kiszely (2000) az *összefoglaló* terminust használja az 'abstract' magyar megfelelőjeként, ami véleményem szerint félreérthető. Az összefoglalónak ugyanis a 'summary' felel meg, ami egészen más műfaj, így más retorikai és grammatikai szabályok szerint készül (Juan és Silveira 1998, Stotesbury 1999, Koltay 2001). Koltay (1996, 2001) a *referátum* elnevezést alkalmazza ugyanerre a fogalomra, megkülönböztetve ezen belül az auto-referátum alműfajt, amely azt feltételezi, hogy az írásművet ugyanaz a személy készíti, mint a szakcikket. (Egyes tudományterületeken létezik ugyanis *Abstract Collection*, amely az adott tudományterületen az előző év(ek)ben publikált tanulmányok tartalmi kivonatát tartalmazza, melyeket nem a szerzők, hanem erre a feladatra szakosodott szakemberek készítenek.) A magyar nyelvben a referátumnak azonban ettől eltérő konnotációja van, így ez az elnevezés is félrevezető lehet.

Koltay szerint a *kivonat*, melyet ő az 'extractum' elnevezésre vonatkoztat, „az elsődleges szövegből vett részek (főként mondatok) szó szerinti, átalakítás nélküli kiemelése...[...] Készítése csak az elsődleges szövegével azonos nyelven képzelhető el” (Koltay 2001: 82). Az 'abstract' azonban nem a tanulmány egyes mondatainak szó szerinti egymás után illesztése, hanem a fő gondolatok és kulcsszavak, kifejezések kiemelése. Természettudományos területeken hagyományos, de már a társadalomtudományokban is gyakran előfordul, hogy a magyar nyelvű közleményt angol nyelven írt 'abstract' előzi meg; ezáltal nem minden esetben teljesül az azonos nyelvvel kapcsolatos elvárás sem.

Koltay (2001) a konferenciákra jelentkezéskor beküldött írásműre az

előadás-kivonat elnevezést használja, míg Csermely et al. (1999) a *kivonat* terminust a tanulmány előtt megjelenő szövegre vonatkoztatja. Mivel a magyar nyelvhasználatban nincs meghonosodott és általánosan elfogadott kifejezés az angol 'abstract' műfajra, a továbbiakban a műfajra általános értelemben a *kivonat*, a közlemények előtt megjelenő szövegtípusra a *tartalmi kivonat*, illetve konferencia szövegek esetén az *előadás-kivonat* kifejezéseket használom.

1. A kivonat mint önálló műfaj létjogosultsága

Manapság divatos arról beszélni, milyen óriási mennyiségű információ ér bennünket nap mint nap, illetve hogy a telekommunikáció fejlődésének révén soha nem tapasztalt információszerzési és továbbítási lehetőségek nyíltak meg. Nyilvánvaló, hogy az úgynevezett 'információs társadalom' új készségek és ismeretek elsajátítását feltételezi, ha tagjai élni kívánnak mindazokkal a lehetőségekkel, amit a technikai fejlődés eredményezett. Ezek az új készségek és ismeretek azt is magukban foglalják, hogy a rendelkezésre álló hatalmas mennyiségű információ-tömegeből meg tudjuk találni és ki tudjuk választani azt, ami minket érdekel.

Ugyanez figyelhető meg a tudományos életben is. Swales (1990) szerint a világon eddig élt kutatók fele napjainkban él és dolgozik. Mások úgy vélik, hogy a tudomány exponenciálisan fejlődik, azaz 10-15 évenként megkétszereződik, így helyesebb azt mondani, hogy ez az arány 90 százalék körül mozog (Csermely et al. 1999). Akármelyik adatot vesszük is mérvadónak, egyértelmű, hogy ez a rengeteg kutató évente több millió közleményt publikál világszerte: egyes becslések szerint egy év alatt 60 millió oldalnyi szakirodalom lát napvilágot (Drótos 1993). Ennek az aktivitásnak a publikálási kényszer az oka („publish or perish”, azaz „közölj vagy kotródj”, Beck 1992); fokozatszerzéshez, oktatói vagy kutatói állás betöltéséhez megfelelő számú és minőségű publikációval kell rendelkezni.

Mivel lehetetlen ilyen mennyiségű közleményt elolvasni, a kivonatok óriási szerepet kapnak. A szakcikk előtt megjelenő tartalmi kivonatok alapján dönti el ugyanis az olvasó, hogy érdemes-e a cikket elolvasnia. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a tanulmány címe és a tartalmi kivonat a legfontosabb információhordozóvá válik (Uljin 1985). Azok közül ugyanis, akik elolvassák a tanulmány címét, csak néhányan olvassák el a tartalmi kivonatot, és közülük is csak néhányan olvassák el magát a tanulmányt (Swales 1990). Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a tartalmi kivonat központi szerepet tölt be a tudományos ismeretszerzési folyamatban, mivel 1. felkelti az érdeklődést a tanulmány témája iránt; 2. a kulcsszavak és a főbb gondolatok segítségével nyelvileg (terminológiailag) előkészíti a tanulmányt; 3. felvázolja a szöveg gondolatmenetét; és 4. elősegíti a kutatási cél(ok) megértését, és tájékoztat a szöveg szerkezeti elemeivel kapcsolatban (Salager-Meyer 1990a).

Az előadás-kivonatok még ennél is nagyobb szerepet töltenek be, hiszen a konferencia szervezőit ennek alapján kell meggyőzni arról, hogy az előadás

a konferencia tematikájába illik, és megfelelő szakmai színvonalat képvisel. A kivonatok ezen típusának másodlagos feladata, hogy a konferencia résztvevői a kivonatgyűjtemény alapján tudjanak dönteni a számukra érdekes előadások látogatásáról.

A kivonatok harmadik válfaja tematizált kivonatgyűjteményekben jelenik meg, ám ezeket nem a tanulmányok szerzői készítik, hanem olyan szakemberek, akik az adott tudományterületen megjelent tanulmányok legfontosabb gondolatait összegzik (Koltay 1996). Ezek a gyűjtemények ugyancsak az olvasó tájékozódását segítik, mivel a kivonatok után szereplő bibliográfiai adatok nyomán az eredeti tanulmányhoz is hozzájuthat az érdeklődő.

Az elektronikus folyóiratok megjelenése is a kivonatok szerepét hangsúlyozza. Ezek ugyanis ingyen hozzáférhetők, míg a hozzájuk tartozó tanulmányok már csak az előfizetők, illetve az esetenkénti letöltésért fizetők számára érhetőek el. Az egyik legnagyobb tudományos adatbáziskezelő portál, a www.sciencedirect.com segítségével több mint 10 ezer folyóirat 30 millió tartalmi kivonata és több mint 5 millió közleménye áll a kutatók rendelkezésére (a közlemények döntő többségének letöltéséért itt is fizetni kell).

A kivonat írása ugyanakkor a szakmai közösségbe való felvétel rítusa is (Swales 1981), mivel a kezdő kutató így tudja bizonyítani, hogy elsajátította a tudományos műfaj és a diskurzusközösség követelményeit. A legnagyobb gondot azonban az okozza, hogy sokszor épp a kezdő kutatók nincsenek tisztában a kivonat mint önálló műfaj lexiko-grammatikai és retorikai jellemzőivel.

Annak ellenére, hogy ez a műfaj több kutató (Salager-Meyer 1990a, 1991, 1992, Swales 1990) megállapítása szerint is elhanyagolt terület (mind a kivonatok készítői, mind a diskurzuskutatók szempontjából), kitűnő betekintést nyújt a különböző tudományos közösségek diskurzusszisztemébe (Hyland 2000). Magában hordozza ugyanis mindazt a hagyományt és ismeretanyagot, melyek segítségével a közösség tagjai kapcsolatba lépnek egymással, és azokat a promóciós elemeket is felfedik („promotional features”; Hyland 2000), melyeket a szerzők az elvárásokhoz igazítva alkalmaznak annak érdekében, hogy gondolataikat (és egyben önmagukat) minél szélesebb körben ismertté és elfogadottá tegyék. Mindezek a vonások olyan szerkezeti, szintaktikai, lexikai és retorikai jellegzetességekben tükröződnek, melyek egyértelműen megkülönböztetik ezt a műfajt más tudományos műfajoktól, illetve amelyek vizsgálata a tudományos diskurzusközösséget új nézőpontból mutatja be.

2. A kivonat jellegzetességei

2.1. A kivonat típusai

A kivonat típusait a kivonat („mini-text”) és a kivonatolt szöveg („maxi-text”, Rothkegel 1995: 777) közötti kapcsolatban lehet meghatározni.

2.1.1. Referatív kivonat

Az első típus esetén a kivonatolandó szöveg rendelkezésre áll, és ennek alapján kell a kivonatot elkészíteni (Rothkegel 1995). (Az eredeti szövegre vonatkozóan a *tükrözött szöveg* (Koltay 1996) illetve *elsődleges szöveg* (Koltay 2001) elnevezésekkel találkozhatunk a kis számú magyar kutatásokban.) Ezt a tevékenységet nem a tanulmány (elsődleges szöveg) szerzője végzi, hanem a 'referáló' (Koltay 1996), aki hivatásszerűen és szigorú követelményeknek megfelelően látja el ezt a feladatot (Koltay 2000). Bármilyen objektív követelményeket állítunk is a kivonatok elkészítésével kapcsolatban, ezek elsősorban a tartalomra és a stilisztikai eszközök használatára vonatkozhatnak, mivel a kivonatolás szubjektív elemeket is tartalmaz. A kivonatolás alapműveletei (a van Dijk-i makroszabályok (1980): kihagyás, válogatás, általánosítás, újraserkesztés) ugyanis jelentős mértékben függenek a „referáló személyétől, mindenkori enciklopédikus tudásától és szakmai ismereteitől” (Koltay 2001:81).

2.1.2. Tartalmi kivonat

A kivonatok második típusa, azaz a tanulmány előtt megjelenő tartalmi kivonat esetén ugyanaz a szerző készíti az elsődleges szöveget és a kivonatot is, és az első típustól eltérően nem több hónapnyi vagy esetleg évnyi eltéréssel, hanem a tanulmánnyal egyidejűleg. (Ez az egyidejűség azonban a gyakorlatban azt jelenti, hogy először elkészül az elsődleges szöveg, és a szerző csak ezután írja meg a tartalmi kivonatot.) Mivel mindkét írásmű szerzője azonos, aki ráadásul az adott szakterület és téma szakértője, ez a típusú kivonatolás valószínűleg kevesebb, fent említett szubjektív tényezőtől függ. Ennek a feltételezésnek ellentmond az a megállapítás, mely szerint „az elsődleges szöveg szerzőjénél nincs meg a jó referátumok elkészítéséhez szükséges optimális távolságtartás, mert a szerző gyakran túlságosan kötődik mondanivalójához” (Koltay 2001: 84). Ennek eredményeként az általa írt szöveg tartalmát nem tudja objektíven elemezni (Cleveland és Cleveland 1990), és nehézséget jelenthet a lényeges mondanivaló kiemelése.

A tartalmi kivonatokkal kapcsolatos minőségi kifogások döntő többsége azonban arra vezethető vissza, hogy a szerzők nincsenek tisztában a műfaj jellemzőivel, nem ismerik vagy nem követik az erre vonatkozó szabályokat (ha vannak), mivel úgy vélik, hogy „a tudományos kutatóvá válással mintegy automatikusan megszerezhetők az ezek [tartalmi kivonatok] írásához szükséges jártasságok” (Koltay 2001: 84). Manning (1990) a tartalmi kivonat és az elsődleges szöveg közötti kapcsolatot Blicq (1986) piramis-modelljével szemlélteti: a tartalmi kivonat az elsődleges szöveg 'kicsinyített változata' éppúgy, mint ahogy egy kis háromszögnek is három ugyanolyan (ugyanakkora) szöveget kell tartalmaznia ahhoz, hogy egy nagy háromszög kicsinyített változata lehessen. Ahogy egy kis és nagy háromszög vagy piramis formáját a szögek határozzák meg, és az oldalak hossza tetszőlegesen rövidíthető vagy hosszabbítható, ugyanúgy a tartalmi kivonat és az elsődleges szöveg közötti megfelelést a tartalmi-szerkezeti elemek (a tanulmány vagy kutatás célja, módszerek, eredmények, következtetések) hordozzák, és a két szöveg

terjedelme közötti különbség ezek részletezésében, azaz az információs szerkezetben jelenik meg. Az elmúlt több mint tíz évben végzett nemzetközi kutatások azonban feltárták, hogy *a)* az elsődleges szöveg és a tartalmi kivonat tartalmi–szerkezeti elemei csak részben vagy egyáltalán nem felelnek meg egymásnak, *b)* a tartalmi kivonat terjedelmi megszorítása sok esetben az információs szerkezet hiányosságához vezet, és *c)* a tömör megfogalmazást segítő lexiko–grammatikai és stiláris eszközöket nem vagy hibásan alkalmazzák a szerzők.

2.1.3. Előadás–kivonat

Míg a kivonatok fent bemutatott két típusánál az elsődleges szöveg elnevezés az előbb elkészült és hosszabb terjedelmű szövegre vonatkozik, a harmadik típus, azaz az előadás–kivonat esetén ez fordítva történik. Ezt a kivonattípust ugyanis több hónappal a tervezett előadás előtt készíti el a szerző, és az előadás végleges szövege ennek gondolatmenetét követi. Ez a kivonattípus sokkal nagyobb jelentőséggel is bír, mint az előző kettő (Kaplan et al. 1994), ennek az általában 250 szavas szövegnek az a célja, hogy elősegítse a szerző tudományos előrejutását. Az elfogadott konferencia–előadás ugyanis számos előnnyel jár: a szerző bekerül az országos vagy nemzetközi tudományos közösségbe, és az ily módon szerzett ismereteket (és ismeretségeket) a későbbiekben saját javára hasznosíthatja; pozitív hatással van az oktatói–kutatói állás elnyerésére és/vagy megtartására; a kapott visszajelzések alapján fény derülhet a tévedésekre vagy hibákra, és ezeket kijavítva értékes közlemény készíthető; a szerző munkahelye hozzájárul a konferencia–költségekhez. Mindezek alapján a szerző igyekszik meggyőzni a szervezőbizottságot, hogy tervezett előadása tematikailag beleillik a konferencia témájába, újszerű megközelítést vagy feldolgozást mutat be, és a rendelkezésre álló időkeret határain belül tudja ismereteit megosztani a hallgatósággal. A befogadók háttértudása is jobban felbecsülhető, mivel egy adott tematikájú konferenciára olyan szakemberek mennek el, akik szintén értek már el valamilyen eredményt abban a témában; a tudományos közlemény előtt megjelenő tartalmi kivonatot azonban szakember és a témában járatlan olvasó egyaránt olvashatja, így nehezebb elkülöníteni a lényeges és lényegtelen információt egymástól.

Az előadás–kivonatok esetében rendkívül fontos különbség a közlemény előtt megjelenő tartalmi kivonattal szemben az a tény, hogy a szervezőbizottság kizárólag az előadás–kivonat alapján fogadja el vagy utasítja el a tervezett előadást. A tartalmi kivonat ugyanakkor nem tölt be ilyen szerepet, mivel a szerkesztők a szakcikk, nem pedig a kivonat alapján döntenek a publikálás mellett vagy ellen. A tartalmi kivonat felkészíti az olvasót a közlemény befogadására, és a szerző nem ennek alapján dicsőül meg vagy ítéltetik kárhözatra, mint ahogy ez az előadás–kivonat esetén történik, hanem az azt követő tudományos közleményben írtak alapján. A tartalmi kivonat hiányosságai sem érintik negatívan a szerzőt, mivel egyrészt a közlemény tartalma és megformáltsága a fontosabb, és legfeljebb újra kell írnia a kivonatot, másrészt a tudományos folyóiratok nagy részénél a szerkesztői javítások erre is kiter-

jednek. Mindezek alapján Kaplan et al. (1994) úgy vélik, hogy a tartalmi kivonat és az előadás-kivonat elkészítését teljesen különböző tényezők motiválják és irányítják, és hogy a tartalmi kivonat nyelvi-stilisztikai és formai megformálása kevésbé fontos, mint az előadás-kivonat esetében.

A nemzetközi kutatások azonban ennek ellenére (vagy éppen emiatt?) elsősorban a tartalmi kivonatokkal foglalkoznak, és az előadás-kivonatok kevés szerepet kapnak. (A tematizált kivonatgyűjteményekben megjelenők pedig kívül esnek a kutatók érdeklődési körén.) A tudományos közlemények és annak egyes részeinek vizsgálatával ugyanis egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tartalmi kivonat önálló alműfaj, mivel olyan sajátosságokkal rendelkezik, melyek megkülönböztetik a közleménytől és egyéb kivonat-típusoktól, és az elkészítését más tényezők határozzák meg, mint a többi típus esetében. A Kaplan-tanulmány megjelenése óta eltelt közel tíz év alatt azonban hirtelen és nagy erejű információrobbanásnak lehettünk a szemtanúi a tudományos életben is, melynek eredményeként valamennyi kivonat-típus megírásának motivációs háttere és az egyes típusok 'promóciós' szerepe megváltozott, és napjainkban mind a három típus a szerző tudományos pályafutásának meghatározó, esetleg sorsdöntő tényezője. (Kaplan az előadás-kivonaton belül egy altípust is megkülönböztet: ez egy általában 50 szavas kivonat, ami a konferencia programjához mellékelte kivonatgyűjteményben jelenik meg, és az előadás-kivonattal egy időben kell a szervezőkhöz eljuttatni. A konferencia résztvevői ennek alapján döntenek, melyik előadást érdemes meghallgatniuk. Ez az altípus azonban Magyarországon még nem terjedt el: a programmal együtt azok a kivonatok jelennek meg, melyek alapján a szervezők az elfogadás illetve az elutasítás mellett döntöttek.)

A kivonatok fent bemutatott három típusát a megjelenés helye, a megírás célja, a várható befogadók, illetve a terjedelmi eltérések különböztetik meg egymástól. Létezik azonban a kivonatoknak egy másik csoportosítása is, amely a kivonat és az elsődleges szöveg közötti *tartalmi* kapcsolaton alapul. Ennek alapján *informatív* (summary/ informative) és *indikatív* (descriptive/indicative) kivonatokról beszélhetünk (Koltay 2001, Michaelson 1982). „Az indikatív referátum arról tudósít, van-e értékes információ az elsődleges szövegben, az informatív taglalja is ezt az információt” (Koltay 2001: 82). Ezen osztályozás alapján az informatív kivonat az elterjedtebb (Koltay 2001), bár a mindennapos gyakorlatban a két típus közötti különbség gyakran elmosódik (Manning 1990).

2.2. A kivonat műfaji jellemzői

2.2.1. Tartalmi-szerkezeti jellemzők

A kivonat „egy dokumentum tartalmának rövidített, pontos megjelenítése, amit lehetőség szerint a szerző(k) készít(enek), és azzal egyidejűleg jelenik meg” (ANSI 1979, saját fordítás). Más szóval a kivonat azt tartalmazza, mit tett a szerző, hogyan tette, mit talált, és milyen következtetést vont le (Bhatia 1993: 78). Amennyiben a kivonat ezeket a tartalmi elemeket ugyanebben a

sorrendben tartalmazza, a jó szerkezetű kivonat kategóriájába tartozik (“well structured”; Salager-Meyer 1990a, 1991, 1992), mert szerkezete megfelel a közlemény IMRD-szerkezetének (Swales 1990, Salager-Meyer 1990a, 1990b, 1991): Introduction – Method – Results – Discussion. Swales (1990) tudományos közlemények tartalmi-szerkezeti jellegzetességeit elemezve alkotta meg az azóta sokat idézett CARS-modellt (Creating a Research Space; kutatási terület kialakítása). Véleménye szerint a tudományos érvelés az általánostól halad a konkrét (a szerző saját kutatási területe) felé, majd a konkrét eredményeket ismét általánosabb kontextusba helyezi a szerző. A tudományos érvelésen belül három retorikai lépést különít el, melyeket a tanulmányok bevezető része tartalmaz:

- a kutatási terület meghatározása
- a feltáratlan terület azonosítása
- a feltáratlan terület „elfoglalása” (Csermely et al. 1999: 212)

Ezek a retorikai lépések megfelelnek a diskurzus-elemzésben használatos SPRE-modellnek [Situation, Problem, Response, Evaluation] (Hoey 2001). Hoey szerint ugyanis az írott szövegek négy fő pont köré szerveződnek: *i*) a helyzet vázolása, *ii*) a probléma bemutatása, *iii*) az erre adott válasz ismertetése, és *iv*) az egész folyamat értékelése. A probléma és az arra adott válasz alapján Hoey öt sémát különböztet meg: 1. Probléma – Megoldás; 2. Cél – Elérés; 3. Lehetőség – Megragadás; 4. Vágyakozás felkeltése – Beteljesedés; 5. Ismerethiány – Pótlás. Ezek közül szerinte a Cél – Elérés és az Ismerethiány–Pótlás sémák jellemzőek a tudományos írásművekre, mert a gondolatmenet mindig valamilyen megválaszolatlan kérdés felvetésével kezdődik (Cél/Ismerethiány), és az erre adott válasz, valamint a válaszhoz vezető út kifejtésével végződik (Elérés/ Pótlás). A helyzet vázolása és a folyamat értékelése az öt séma mindegyikében változatlan elem.

2.2.2. *Lexiko-grammatikai jellemzők*

A kivonat lexiko-grammatikai jellegzetességeit Graetz (1985) foglalta össze először a következőkben:

- múlt idejű igealakok gyakorisága
- passzív szerkezet dominanciája
- tagadó alakok hiánya
- tömör mondatszerkesztés
- nem szerepel rövidítés, zsargon, szimbólum
- redundáns elemek hiánya, melyek az írásművek megértését segítik

Későbbi kutatások és a műfaji elkülönítések a fenti jellegzetességek közül néhányat megcáfoltak, illetve újabb ismertetőjegyeket fedtek fel. Elsősorban az igeidők alkalmazására vonatkozó megállapítás vált árnyaltabbá, hiszen a mind több tudományterületre kiterjedő vizsgálat jelen, befejezett jelen és múlt idejű alakokat egyaránt talált az egyes kivonatokban. Az is bebi-

zonyosodott, hogy az egyes igeidők alkalmazása nem véletlenszerű: mind-egyikhez meghatározott jelentés társul (Salager-Meyer 1992). A passzív szerkezet mellett egyre több aktív szerkezet jelenik meg, sőt, napjainkban az angol anyanyelvűek kivonatai többségében aktív szerkezeteket tartalmaznak. Egyre több kivonatban található rövidítés, sőt bibliográfiai hivatkozás is, ami ellentmond a műfajra vonatkozó korábbi követelményeknek.

A minél tömörebb és pontosabb információadás érdekében a kivonatra nem jellemző az alárendelő szerkezetek használata (Graetz 1985). Az összetett szavak és az ezekbe tömörített információk azonban jelentősen nehezítik a megértést (Horsella és Sindermann 1988, Salager-Meyer 1990a). A tartalmi kivonat olvasása és megértése tehát nagymértékben függ az olvasó háttértudásától és nyelvi készségeitől, ami különösen a nem angol anyanyelvűek számára okozhat gondot.

A tartalmi kivonat jellegzetességeiből fakadó szövegértési problémák és a különböző folyóiratokban és szakterületeken mutatkozó eltérő műfaji követelmények megléte (és sok esetben hiánya) az orvostudományi folyóiratok kivonatkészítési előírásainak egységesítéséhez vezetett a 80-as években. A több mint 300 folyóirat szerkesztőiből álló bizottság (International Committee of Medical Journal Editors) 'strukturált kivonatok' (Lock 1988, Csermely et al. 1999) készítését írta elő, amelyben az információt megadott címszavak alá kell elhelyezni, ezáltal elősegítve a jobb áttekinthetőséget és a könnyebb megértést. A formai elemeken túl a kiadvány a nyelvi és stilisztikai követelményeket is részletesen tárgyalja, és jelenleg is ez szabályozza a szerzők és szerkesztők munkáját bizonyos orvostudományi területeken (Ad Hoc 1987, Haynes et al. 1996).

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy valamennyi tudományterület és folyóirat ugyanilyen normarendszerrel rendelkezik. A kutatások eredményei egyértelművé tették, hogy bizonyos tudományterületeken jobban körülhatárolható a kivonatokkal kapcsolatos elvárás és szokás, mint más területeken, illetve hogy egy adott tudományterületen belül is eltérések mutatkoznak az egyes folyóiratok előírásai között. A kezdő kutató pályafutásának első kivonatát készítve tehát nehéz helyzetben van, hiszen sokszor nem tudja, milyen normákat kell(ene) követnie. A folyóiratok többsége ugyanis csak a terjedelmi követelményeket közli, a formai-tartalmi és nyelvi előírások már jóval kevesebben szerepelnek. A nem angol anyanyelvű kutató még hátrányosabb helyzetben van, hiszen a saját diskurzusközösségének normáitól sokszor gyökeresen eltérő szabályoknak kellene megfelelnie, miközben magukat a szabályokat sem ismeri, illetve ha ismeri is, a nyelvi és kulturális különbségek miatt nem mindig tud teljes mértékben megfelelni ezeknek. A különböző tudományterületek kivonataival foglalkozó kutatások azonban számos olyan jellegzetességet mutattak ki, amelyek támpontul szolgálhatnak minden publikálásra készülő számára.

3. A kivonattal foglalkozó kutatások áttekintése

A kivonatok az 1990-es években kerültek a kutatók érdeklődésének középpontjába. Terjedelmüknél fogva rendkívül alkalmasak szövegnyelvészeti vizsgálatokra, mivel a szövegen belüli kapcsolatok könnyen szemléltethetők, szemben a hosszabb terjedelmű szövegekkel, ahol sokszor a kontextust is meg kell adni. A kutatások számos olyan jellegzetességet tártak fel, amelyek nyomán a kivonatot ma már önálló műfajnak tekinti a tudományos közösség. Mindezek ellenére azonban *valamennyi*, a kivonatokkal foglalkozó kutató még több és még szélesebb szempontrendszerre kiterjedő kutatást sürget annak érdekében, hogy ennek a tudományos előrejutás szempontjából fontos műfajnak valamennyi jellegzetességét megismerje a tudományos közösség. A mindenre kiterjedő kutatások eredményeit ugyanis a tágabb értelemben vett tudományos közösség sikerrel alkalmazhatja egyéni tudományos munkája során.

Az alábbiakban az eddigi kutatások által feltárt legfontosabb jellegzetességek kerülnek bemutatásra.

3.1. A kivonatok szerkezeti sajátosságai

A tudományos folyóiratok szerzőknek szóló utasításai általában a tanulmány formai és tartalmi követelményeit részletezik, a tartalmi kivonat esetén legfeljebb a terjedelmet (150–250 szó) tüntetik fel. Néhány folyóirat azonban további információkat is ad, nevezetesen, hogy a kivonatnak tartalmaznia kell a kutatás *célját, a módszereket, az eredményeket és a következtetéseket* (Salager-Meyer 1990b). Ez a tagolás megfelel a korábban már említett IMRD-szerkezetnek, tehát a jó szerkezetű kivonat követelményeinek. (Az Ad Hoc bizottság 'strukturált kivonatai' ennél részletesebb tagolásúak, mivel a következő alpontokat tartalmazzák: a kutatás célja, a tervezett kutatás folyamatának ismertetése, a kutatás/vizsgálat körülményeinek leírása, a vizsgált betegek adatainak ismertetése, az alkalmazott vizsgálatok és eljárások bemutatása, mérések és főbb eredmények, valamint következtetések. Ezek azonban nem vonatkoznak valamennyi orvostudományi területre.)

A tartalmi kivonatok szerkezeti elemeivel foglalkozó kutatások feltárták, hogy a gyakorlatban a kivonatok nem mindig felelnek meg az előírásoknak. Salager-Meyer (1990a, 1991) 77 angol nyelvű orvostudományi tartalmi kivonatot elemzett, melyek 1986 és 1989 között jelentek meg 37 folyóiratban. Ezek 52 százaléka bizonyult jó szerkezetű kivonatnak, azaz az IMRD-szerkezetet követő írásműnek, amelyekben mind a négy elvárt retorikai lépés jelen van. (A jó szerkezetű kivonatok 48 százaléka azonban statisztikailag három retorikai lépésből állt, mivel két retorikai lépés [általában a kutatás céljáról és a módszerekről szóló] egy mondatban szerepelt és így statisztikailag egy retorikai lépésnek számított; ennek ellenére a kivonat jó szerkezetűnek minősült, mivel mind a négy lépést tartalmazta, habár azok nem különültek el teljesen.)

A rossz szerkezetű („poorly organized”; Salager-Meyer 1990a, 1991) kivonatokban az alábbi hibák fordultak elő: a rossz szerkezetű kivonatok 37 százalékában egy retorikai lépés (Következtetések) hiányzott; 27 százalékában két vagy több lépés hiányzott (legtöbbször a Kutatás célja és a Következtetések, de előfordult a Kutatás célja és az Eredmények, sőt a Kutatás célja, a Módszerek és a Következtetések hiánya is: ez utóbbi esetben a kivonat csak egyetlen retorikai lépést tartalmazott). A kivonatok 14 százalékában a retorikai lépések nem követték a logikus sorrendet: egy esetben a Következtetések a kivonat elején, az Eredmények előtt szerepeltek; két esetben az Eredmények ismertetése megelőzte a Kutatás célja bemutatását; öt esetben pedig az Eredmények egy részének ismertetését a Következtetések levonása követte, majd ezután további Eredmények tárgyalására került sor.

A rossz szerkezetű tartalmi kivonatok 16 százaléka két illetve három bekezdésből állt, és az új bekezdések illetve a retorikai lépések nem feleltek meg egymásnak (egyes retorikai lépések több bekezdésre is kiterjedtek). Mindezek Salager-Meyer (1990a) szerint nehezítik a szövegolvasást és megértést. A szöveg retorikai szerkezetének világos jelölése ugyanis az értő olvashatóság egyik fő kritériuma (Carrell 1987). Ha a kivonatból valamelyik retorikai lépés hiányzik, ennek az egy lépésnek a hiánya önmagában nem befolyásolja kedvezőtlenül az értő olvasást (Salager-Meyer 1990a). Azonban Mulrow et al. (1988) szerint, ha a Kutatási cél vagy a Következtetések nem jelenik meg a kivonatban, az olvasó nem tudja megfelelően felbecsülni, milyen átfogóan és milyen mélységben foglalkozik a tanulmány az adott problémakörrel, és hogy a tanulmány mennyire lehet érdekes és értékes a számára. Két vagy több retorikai lépés hiánya már jelentősen ronthatja az értő olvasás feltételeit (Salager-Meyer 1990a), és így a kutatás értékelhetőségét is.

Kaplan et al. (1994) előadás-kivonatokat vizsgáltak, melyek egy amerikai alkalmazott nyelvészeti konferenciára érkeztek. A korpusz 294 előadás-kivonatot tartalmazott, melyekből 124-et (42%) fogadtak el előadásra; a vizsgálatokat azonban a teljes korpuszon végezték. A retorikai lépések az alábbi arányban jelentek meg a kivonatokban: Bevezetés (97%), Módszerek (50%), Eredmények (58%), Következtetések (20%). A kivonatok tehát mind a négy retorikai lépést tartalmazták, így elméletileg megfeleltek a jó szerkezetű kivonat kritériumainak. A bírálók azonban észrevételezték, hogy a kivonatok jelentős hányada minőségileg kifogásolható. Az egyes lépések részletesebb vizsgálata részben magyarázatot adhat ezekre a kritikákra.

Kutatások feltárták, hogy a tanulmányok és kivonatok bevezető része az alábbi retorikai lépéseket tartalmazza: *i*) kutatási terület meghatározása, *ii*) a feltáratlan terület azonosítása, és *iii*) a feltáratlan terület „elfoglalása” (Swales 1990, Csermely et al. 1999). A Bevezetésben az előadás-kivonatok 70 százaléka határozta meg a kutatási területet, 49 százalék azonosította a feltáratlan területet (a szakirodalmi áttekintés segítségével), és a kivonatok 97 százalékában megtörtént a feltáratlan terület „elfoglalása”. Ha az IMRD-szerkezet és a Bevezetés allépéseit összehasonlítjuk az elfogadott (E+) és elutasított (E-) kivonatokban, az alábbi eredményeket kapjuk: Bevezetés: *i*) kutatási terület meghatározása: 79% (E+) vs. 62% (E-), *ii*) feltáratlan

terület azonosítása: 63% (E+) vs. 35% (E-), iii) feltáratlan terület „elfoglalása”: 97% (E+) vs. 97% (E-); Módszerek: 64% (E+) vs. 51% (E-); Eredmények: 76% (E+) vs. 43% (E-). A Következtetések arányáról Kaplan et al. nem közölnek részleteket (1994: 413). Az egyes lépések és allépések aránya közötti eltérés nem jelentős, azonban a kutatási terület meghatározása, a feltáratlan terület azonosítása, valamint az Eredmények közlése, azaz a kivonatok promóciós jellegét, a kutatás újdonságát hordozó területeken jelentkező különbségek megvilágítják az elfogadás illetve elutasítás egyik lehetséges okát.

Hyland (2000) 800 tartalmi kivonatot elemzett, melyek 1997-ben megjelent tíz folyóiratból származtak az alábbi tudományterületekről: biológia, villamosmérnöki tudományok, gépészmérnöki tudományok, alkalmazott nyelvészet, marketing, filozófia, szociológia és fizika. A négy retorikai lépés (IMRD) mellett Hyland megkülönböztet egy ötödiket, mivel külön elemként kezeli a bevezetést (a kutatás kontextusba helyezését) és a kutatás céljának ismertetését. Ezen felül az eredmények ismertetése helyett a *termék* megnevezést használja, mivel úgy véli, a kivonatok legfőbb szerepe a kutatás eredményeinek és a szerző megállapításainak hangsúlyozása abból a célból, hogy felkeltse az olvasó érdeklődését és egyben elfogadtassa vele a kutatás eredményeit. Miután ez a folyamat a motiváció szempontjából nagyfokú hasonlóságot mutat a reklámmal, amiben egy adott termék ismertté tétele és elfogadtatása a cél, Hyland megerősíti azt a megállapítást, miszerint a kivonat alapvetően promóciós műfaj (Berkenkotter and Huckin 1995). Mint-hogy ebben az esetben a szerző és eredménye ismertté tétele és elfogadtatása a cél, az érvelés menete, a szerkezeti elemek sorrendje is ezt tükrözi és szolgálja.

A tartalmi kivonat promóciós jellegét támasztja alá az a tény, hogy a vizsgált 800 kivonat 94 százaléka tartalmazta a termék (Eredmények) bemutatását. Azonban 53 százalékból hiányzott a Bevezetés, megközelítőleg 50 százalékbán nem esett szó a Módszerekről, és csak a korpusz 22 százalékában történt meg a Következtetések levonása (Hyland 2000: 68).

A tudományterületenkénti lebontás további sajátosságokat mutat. A társadalomtudományi területekre jellemző volt a Bevezetés megléte (60%), amit valószínűleg az okoz, hogy a terület elaprózottsága miatt jobban 'el kell helyezni' (Hyland 2000) az adott vizsgálatot. A természettudományi kutatásokkal összehasonlítva a társadalomtudományiak kevésbé körülhatárolhatóak, egyre jellemzőbb az interdiszciplinaritás, így a szerzőnek hosszabban kell kifejtenie a kutatás kontextusát. Ezzel szemben a természettudományos írásművek kisebb arányban tartalmaztak Bevezetést (30%), ami Hyland szerint arra vezethető vissza, hogy ezek a kutatási területek jobban definiáltak, így az olvasók háttértudása jobban felbecsülhető és aktiválható, ami szükségtelenné teszi a bevezetést. A tudományterületre jellemző módon viszont ez utóbbi írásművek jóval nagyobb arányban tartalmazták a Módszerek leírását (64%), mint a társadalomtudományiak (34%). Hyland úgy véli, hogy a kivonatok szerkezeti elemeinek (retorikai lépések) meglétét, számát és sorrendjét nem a műfaj illetve az egyes folyóiratok előírásai sza-

bályozzák, hanem azok a kommunikációs technikák és elemek, melyek segítségével az adott kutatási célokat és eredményeket el lehet fogadtatni az olvasóval és a tudományos közösséggel.

Hyland az eredmények szélesebb körű vizsgálata céljából az ugyanezen tudományterületeken 1980-ban megjelent folyóiratok összesen 30 kivonát elemezte, majd összehasonlította az 1980-ban és 1997-ben tapasztaltakat. Vizsgálataiból kitűnik, hogy 1997-ben jóval több folyóiratban szerepelt a tanulmányok előtt tartalmi kivonat, mint 1980-ban, és a kivonatok terjedelmében 32%-os növekedés történt: 1980-ban átlagban 120,5 szót tartalmazott egy kivonat, míg 1997-ben 158,4 szót (Hyland 2000: 81). Ennek eredményeként a kivonatok napjainkban sokkal több információt hordoznak, és az egyes szerkezeti elemek is nagyobb gyakorisággal fordulnak elő, mint korábban. Míg 1980-ban csak a kivonatok 33 százaléka tartalmazott Bevezetést, 1997-ben ez az arány már 47 százalék volt. A Kutatás célja is nagyobb arányban fordul elő (72% vs. 81%), de a legjelentősebb mértékben a Következtetések jelenléte változott (7% vs. 22%). A többi elem gyakorisága változatlan maradt (Módszerek: 48 % vs. 49% ; Termék: 96 % vs. 95%) (Hyland 2000:82).

Hyland vizsgálata szerint az alkalmazott nyelvészet területén a retorikai lépések aránya az alábbiak szerint alakult az 1980-as és 1997-es adatok szerint: Bevezetés: 40% vs. 46%; Kutatás célja: 70% vs. 87%; Módszerek: 47% vs. 42%; Termék: 96% vs. 96%; Következtetések: 1% vs. 19% (Hyland 2000: 82). A vizsgált 17 éves időszak alatt tehát jelentősen nőtt az alkalmazott nyelvészeti kivonatokban a Kutatás céljának megfogalmazása és a Kutatás eredményeinek illetve fontosságának hangsúlyozása (Következtetések), miközben valamelyest csökkent a Módszerek ismertetése. Ezek a változások megerősítik Berkenkotter és Huckin (1995) valamint Hyland (2000) elméletét a kivonat promóciós jellegéről, hiszen mind a Kutatási cél részletezése, mind a Következtetések levonása az adott kutatás egyediségét és fontosságát hangsúlyozza, ezáltal elősegítve a szerző és eredményei elismerését. Ugyanakkor Hyland szerint ez a tendencia a „közölj vagy kotródj” (Beck 1992) jelenségnek (is) tulajdonítható, mivel a publikációk száma a szakmai előmenetel egyik legfőbb mértékegysége. A kutatás és az eredmények újszerűségének hangsúlyozása végső soron a szerző illetve a kutatás 'reklámozása' a szakmai közösség előtt.

3.2. A kivonatok lexiko-grammatikai sajátosságai

Míg a tartalmi kivonat szerkezetével kapcsolatban az egyes folyóiratok nyújtanak némi támpontot (terjedelem, a négy fő retorikai lépés megléte), a nyelvi-stilisztikai elvárásokat nem részletezik. A szerző tehát vagy saját meglátása és stílusa alapján cselekszik, vagy áttanulmányozza az adott folyóirat tartalmi kivonatait, és a fellelhető jellegzetességek alapján készíti el írásművét. Mindez azonban nem jelent elégséges műfaji tudást és jártasságot, amire a kivonat elkészítéséhez szükség lenne. Mivel a tudományos életben

számos nem angol anyanyelvű kutató vesz részt, az ő nyelvi-stilisztikai tudásuk még több eltérést eredményez. A tartalmi kivonattal foglalkozó kutatások azonban a sokszínűség ellenére jellegzetes vonásokat is kimutattak.

a) igeidők használata

Graetz (1985) tapasztalata szerint a kivonatokra általában véve a múlt idejű igealakok dominanciája jellemző. Salager-Meyer kutatásai (1990b, 1992) egyrészt megerősítik ez az állítást, másrészt viszont változatos igeidő-használatot mutatnak. Orvostudományi tartalmi kivonatok elemzésekor az alábbi jellegzetességeket állapította meg (1992: 99–113):

- Az egyszerű múlt idejű igealakok a bemutatásra kerülő kutatás folyamatának leírásakor (Kutatás célja [57,1%], illetve Módszerek [88,6%]), és az eredmények fontosságának tárgyalásakor (Eredmények [96%]) szerepelnek. Az Eredmények ismertetésekor túlnyomórészt aktív múlt idejű alak [69,3%], míg a Módszerek leírásakor passzív múlt idejű alak fordul elő [60,2%]. Ugyancsak múlt idejű igealakkal utal a szerző olyan korábbi kutatások eredményeire, melyek még nem kerültek be a tudományos köztudatba, illetve melyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a bemutatásra kerülő kutatással [8,9%].
- A jelen idejű igealakok akkor jelennek meg a szövegben, amikor a szerző *i)* a kutatás fontosságát hangsúlyozza és az eredményeket tágabb kontextusba helyezi (Következtetések [77,5%]); *ii)* az eredmények felhasználhatóságát és további vizsgálatok fontosságát emeli ki (Következtetések [55%]); és *iii)* a tudományos közösség számára ismert és elfogadott tényre hivatkozik (Bevezetés [59,5%]).
- A befejezett jelen idejű igealakok a Bevezetésben található, amikor korábbi kutatások eredményeit kérdőjelezi meg a szerző, illetve amikor a tanulmány témáját ismerteti [30,4%].
- Salager-Meyer korpuszában a 815 igealak 51,4 százaléka múlt idejű, 32,8 százaléka pedig jelen idejű, és túlnyomórészt aktív szerkezetben fordulnak elő (múlt idejű aktív alak: 34% vs. múlt idejű passzív alak: 17,4%; jelen idejű aktív alak: 26,3% vs. jelen idejű passzív alak: 6,5%) (Salager-Meyer 1992: 97–99).
- Az alkalmazott nyelvészeti előadás-kivonatokban (Kaplan et al. 1994) előforduló igék megközelítőleg 70 százaléka jelen idejű, míg megközelítőleg 30 százaléka múlt idejű. A szerzők ezt annak tulajdonítják, hogy az előadás-kivonatok általában folyó kutatásról számolnak be (hiszen az előadásra csak hónapokkal később kerül sor), szemben a tanulmányok elején megjelenő tartalmi kivonatokkal, amelyek már lezárt kutatást összegeznek, így ez utóbbiakban a múlt idejű alakok vannak túlsúlyban. Az igei szerkezetek megközelítőleg 45 százaléka passzív alakban fordult elő, tehát ez a kutatás is megcáfolta a passzív szerkezetek dominanciájáról korábban vallott nézeteket (Graetz 1985).

b) módbeli segédigék használata

A módbeli segédigék közül a *may* szerepel leggyakrabban (Következtetések [12,5%]): a szerzők ezt a segédigét használják, ha meg vannak győződve eredményeik valóságáról (Kibui 1988). A *can* [4,2%] valószínűséget és bizonytalanságot fejez ki, míg a *should* ajánlást hordoz magában [1,7%] (Salager-Meyer 1992: 99). Mindezek a segédigék a kijelentések direktséget tompító eszközök (*hedges*), mivel a kutatók óvakodnak megdönthetetlennek tűnő nyilatkozatokat tenni saját kutatásukkal és az elért eredményekkel kapcsolatban. A Következtetésekben nagy számban előforduló tompító kifejezések használata valamely szokatlan eredmény közlésével egyidőben történik. A tompító kifejezések nem az eredményekre vonatkoznak, hanem az olvasók várható kritikai észrevételeit hivatottak megelőzni: a módbeli segédigéket tartalmazó következtetések ugyanis eltérő következtetések levonásának a lehetőségét is fenntartják, így az ilyen véleményeket az olvasók könnyebben elfogadják (Salager-Meyer 1990b).

c) kohézió

Habár a tartalmi kivonatok terjedelmi megszorítása korlátozza a kötőszavak előfordulását (Krvavac 1987), a kevés előforduló kötőszó következtető (*thus*), ellentétes (*however, in contrast*), illetve hozzáadó (*moreover, in addition*) (Salager-Meyer 1990b: 119). Salager-Meyer megjegyzi, hogy míg az utóbbi két kategóriába tartozó kötőszavak egy retorikai lépésen belül fordulnak elő, a következtető kötőszavak retorikai lépések között szerepelnek (a *thus* a Következtetések gondolatmenetét vezeti be).

A kohézió egyik leggyakoribb formája a lexikai kohézió, ami megvalósulhat egy szó megismétlésében, szinonima használatában, illetve főlérendelt szó segítségével. Norman (2003) 10 orvostudományi tartalmi kivonat anaforikus referenciáit vizsgálta. A tudományos közlemények írására vonatkozó egyik alapszabály szerint a szövegben konzisztens terminológiát kell használni, tehát a szépirodalmi stílustól eltérően a szóismétlés nem számít nyelvi-stilisztikai hibának. Ennek ellenére az angol anyanyelvűek tudományos közleményei nem mutatnak teljes konzisztenciát a szóhasználat szempontjából, hanem az anaforikus referenciát egyéb eszközök segítségével érik el (Norman 2003): személyes és mutató névmások (3%), ismétlés (28%), egy korábban már említett fogalom ismert rövidítése (6%), főnévi csoport egyik elemének elhagyása (13%), főnévi csoport kibővítése (2%), főnévi csoport egy tagjának helyettesítése (6%), szinonímia (8%), hiponímia (6%) és hipeponímia (11%). Az eredményekből kitűnik, hogy a konzisztens terminológia használata valóban jellemző a tartalmi kivonatra, mivel az ismétlések különböző válfajai az összes anaforikus szerkezet 52 százalékát jelentették a korpuszban. A főnévi csoport különböző típusainak segítségével a szövegben egymástól távol eső elemek kapcsolhatók össze. A szinonímia viszont meglepően ritkán fordult elő, ami ellentmond az útmutatók konzisztens szóhasználatra vonatkozó előírásainak. Norman szerint a szinonimák egy csoportja valóban elősegíti a szövegértést, bár legtöbbjük csak 'elegáns variáns'; más

szinonimák viszont nehezíthetik a szövegértést (kevésbé elterjedt formák, a regiszterbe nem illő alakok).

Kaplan et al. (1994) a 294 előadás-kivonatban az alábbi lexikai kohéziós eszközöket fedezte fel (az előfordulás arányáról azonban nincs adat): ismétlés, szinonímia, fölrendelt szó használata, kollokációk, hiponímia, tipográfiai jelölések (pl. aláhúzás, dőlt betűs szedés), ismert rövidítések és meta-nyelvi kifejezések (ez utóbbiak főleg az elfogadott előadás-kivonatokra voltak jellemzőek). Mindezek azt erősítik meg, hogy a kivonatokra nagy lexikai sűrűség jellemző, és a szerzők a lexikai valamint tartalmi sűrűséget számos, a műfajra jellemző kohéziós eszközök használatával biztosítják. Ezek az eszközök a két vizsgált kivonat-típusban egyaránt előfordulnak.

d) jártasság hangsúlyozása

Egy adott témakörben való jártasságukat és a szakmai közösséghez való tartozást a szerzők hivatkozással, zsargon, illetve az adott területen elterjedt és mindenki által ismert rövidítések használatával hangsúlyozhatják.

A hivatkozás a tanulmány szerves és szinte kötelező része: ennek segítségével lehet alátámasztani az érveket, kifejezni a tudományos közösséghez való tartozást, illetve igazolni a szakirodalmi jártasságot (Swales 1990, Hyland 2000). Habár a tartalmi kivonat rövid terjedelme nem teszi lehetővé a hivatkozások alkalmazását, néhány esetben ezek mégis előfordulnak. Hyland (2000) 800 tartalmi kivonatból álló korpuszában eltérő stratégiákat talált a társadalom- és természettudományi kivonatokban: a természettudományi kivonatok kevesebb mint 10 százalékában fordult elő hivatkozás más kutatókra. A társadalomtudományi területeken ennél valamivel több esetben történt hivatkozás előzőleg végzett kutatásokra (Hyland azonban nem közli ennek arányát), de ezek a név említésével és az eredmények összefoglalásával történtek. Egyedül az alkalmazott nyelvészet területén fordult elő hivatkozás évszámmal (Hyland szintén nem közöl további adatokat).

Az alkalmazott nyelvészeti előadás-kivonatok szintén számos idézetet tartalmaztak, és néhány esetben ezekhez irodalomjegyzéket is mellékeltek (Kaplan et al. 1994, konkrét adatok megjelölése nélkül).

A rövidítések aránya szintén eltérő jelleget mutatott Hyland korpuszában: a természettudományi kivonatok 45 százalékában fordult elő rövidítés, míg a társadalomtudományi területeken ez mindössze 18 százalékot tett ki. A társadalomtudományi kivonatokban fellelt rövidítések egyötöde az alkalmazott nyelvészeti folyóiratokból származott.

A témakörben való jártasságot az értékelést hordozó elemek is sugallják. Stotesbury (2003) 300 tartalmi kivonatot elemzett ebből a szempontból, amelyek bölcsészet-, társadalom- és természettudományi területekről származtak. Az értékelés a szerzőnek a szöveghez fűződő viszonyát tükrözi, és mind explicit, mind implicit formában megfogalmazódhat. Stotesbury szerint minél inkább követi a kivonat az ANSI normáit (azaz az IMRD-szerkezetet), annál több implicit értékelést tartalmaz. A különböző tudományterületek értékelési módja azonban eltéréseket mutat. A bölcsészet- és társadalomtudományi kivonatokban kétszer olyan gyakran fordult elő

explicit értékelés, mint a természettudományiakban, elsősorban a Bevezetésben. A természettudományi kivonatokban az értékelés általában mással történő összehasonlításban jutott kifejezésre; ezzel szemben a bölcsész- és társadalomtudományban ez explicit módon történt. A kutatás újszerűségét főleg a bölcsészettudományi kivonatok hangsúlyozták. A módbeli segédigék a bölcsész- és természettudományi kivonatokban főleg a Bevezetésben fordultak elő, míg a társadalomtudományiakban az Eredmények és a Következtetések részekben. Mindegyik esetben a *may* volt a leggyakoribb segédige, ami megerősíti Salager-Meyer (1992) kutatási eredményét. A diskurzusjelölő eszközök használata (pl. *nemcsak...hanem...is*) szintén értékítéletet hordozott magában. Az ismerethiányra utaló negatív kifejezések használata (Bevezetés) ugyancsak értékelő elemnek bizonyult. Stotesbury ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a szerző egyéni fogalmazási stílusa és a folyóiratok előírásai szintén befolyásolják az értékelő elemek meglétét és természetét a kivonatokban. A kivonatkészítést szerinte nem az ANSI normái, hanem az adott tudományterület hagyományai és elvárásai szerint kellene oktatni.

e) szerzői jelenlét

A kivonatokkal kapcsolatban az a megállapítás terjedt el, hogy személytelenek, és ezt a passzív szerkezetek dominanciája hordozza (Graetz 1985). A tudományos írásművekre nem jellemző az egyes szám első személyű alakok használata (ezt az útmutatók kerülendőnek tartják [Kaplan et al. 1994: 423]), és az előadás-kivonatok elemzéséből az körvonalazódik, hogy a többes szám első személyű megfogalmazásokat nagyobb arányban fogadták el, mint az egyes szám első személyűeket (Kaplan et al. 1994: 417).

A többes szám első személyű alanyok elterjedtségét Kuo (1999) is megerősíti. Míg a tudományos kommunikáció kezdetekor a tudósok levélben számoltak be egymásnak eredményeikről és így az egyes szám első személy használata kézenfekvő volt (hiszen a kutató a saját tapasztalatait írta le), a XIX. századtól a kutatás menete és az eredmények kerültek az előtérbe, a kutató személye a háttérbe szorult. Mindez a személytelen fogalmazásmód elterjedéséhez vezetett, amit egyrészt a passzív szerkezetek, másrészt az általános alanyok hordoznak. Kuo 36 természettudományos közleményben vizsgálta a személyes névmások használatát, és a következőket találta: az esetek döntő többségében (87,9%) többes szám első személyű személyes és birtokos névmás szerepelt; egyes szám első személyű megfogalmazás nem fordult elő; 12,1 százalékban pedig általános alany, illetve egyes és többes szám harmadik személyű névmások szerepeltek. Azonban a személytelen szerkezetek nem minden esetben használhatók, és mivel a szerzőknek szóló kézikönyvek nem tartják elfogadhatónak az egyes szám első személyű fogalmazást, a többes szám első személy használata egyre elterjedtebbé válik egy szerző esetén. Ez a fogalmazásmód (a személytelen szerkezetekhez hasonlóan) csökkenti a szerző felelősségét, és tompítja az elért eredmények újszerűségének hangsúlyozását, miáltal az olvasó kevesebb fenntartással fogadja el a közölt eredményeket. Mindez az úgynevezett 'udvariassági stratégia'

(Kuo 1999) része, aminek végeredményben az a célja, hogy a tudományos közösség tagjává fogadja az adott írásmű szerzőjét.

A többes szám harmadik személyű alakok azonban eltérő diskurzusfunkciót hordoznak. Több kutatás feltárta a különbséget az „inclusive-we”, azaz az olvasót illetve hallgatót is magába foglaló megfogalmazás és az „exclusive-we” között, mely kizárólag a szerzőkre vonatkozik (Levinson 1983, Rounds 1985, Pennycook 1994, Kuo 1999, Biber et al. 1999). Fortanet (2004) egyetemi előadásokat elemezve úgy véli, hogy ezekben az „inclusive-we” gyakrabban fordul elő, ami arra utal, hogy az előadó tudatosan alkalmazza az ’udvariassági stratégiát’ (Kuo 1999). Tang és John (1999) elmélete alapján, amely az egyetemi hallgatók írásaiban előforduló egyes szám első személyű alakok különböző diskurzusfunkcióit azonosítja, Fortanet (2004) az alábbi diskurzusfunkciókat állapítja meg a többes szám első személyű megfogalmazásokkal kapcsolatban: *a) társadalmi szerep*: egy adott csoporthoz való tartozás kifejezése (például amerikai, ember, egyetemi oktató, stb.); *b) diskurzus-szerep*: az adott diskurzushoz tartozó szerep (például tanár-diák szerep az oktatás keretein belül, illetve az előadó (tanár) szerepe, aki a tantárgy (kurzus) ’rejtelseibe’ vezeti be a hallgatót; és *c) műfaji szerep*: a diskurzusközösség egy adott műfajához kötődő szerep (például tudományos közleményekben vagy előadásokban a befogadó ’végigvezetése’: a kontextus, a főbb mondanivaló és a következtetések ismertetése). Míg a korábbi kutatások a többes szám harmadik személyű alakok egyértelmű dominanciáját állapították meg (Rounds 1985, 1987a, 1987b), az utóbbi évtizedben az egyes szám első személyű alakok használata egyre elfogadottabbá vált, különösen a társadalomtudományok területén (Hyland 2001, 2002). A nemzetközi tudományos életben tehát a személytelen és az egyes szám első személyű megfogalmazás tudományterületenként eltérő arányban található meg.

A magyar nyelvű alkalmazott nyelvészeti előadás-kivonatok is ezt az összetett helyzetet tükrözik (Márta 2001). A kivonatokra fele-fele arányban jellemző az egyes szám első személyű és a személytelen megfogalmazás. Egyes szám első személyű megfogalmazás esetén általában az alábbi változatok fordultak elő: *előadásomban... tavalay azt próbáltam bemutatni... most azt a kérdést vizsgálom....* . Egy esetben azonban ennél sokkal személyesebb megfogalmazás is szerepelt, ami az angolszász tudományos kommunikációban teljesen elfogadhatatlan: *X. Y. vagyok, négy éve tanársegédként dolgozom a ...i főiskolán.* Néhány esetben egy szerzővel kapcsolatban többes szám első személyű alanyt is használtak a szerzők. A személytelenebb megfogalmazást az alábbi eszközök hordozták: *az előadás..., a dolgozat..., az elemzés..., az előadó.*

A fenti eredmények azt tükrözik, hogy az alany megnevezése mind angol, mind magyar nyelven gondokat okoz. Mivel a passzív szerkezettel nem minden esetben lehet elkerülni az alany megnevezését, a személyes és személytelen megfogalmazási mód váltakozik. A megfogalmazási mód azonban a szerző és kutatása, valamint a szerző és a diskurzusközösség közötti kapcsolat hordozója, ami helytelen használat esetén félreértésekhez és negatív elbíráláshoz is vezethet. Mindezek az eredmények további kutatásokat tesznek szükségessé.

4. Összefoglalás

A tanulmány egy kevésbé kutatott tudományos műfaj, a kivonat fő jellegzetességeit és az ezeket feltáró kutatásokat összegezte. A kutatások eredményei nyilvánvalóvá tették, hogy a kivonat olyan szerkezeti, grammatikai, lexikai és stílusi jellemzőkkel rendelkezik, melyek együttes előfordulása megkülönbözteti ezt a műfajt a többi tudományos írásműtől. A jellegzetességek és a többi tudományos műfajtól való eltérés ellenére azonban a kivonatkészítést csak néhány (elsősorban orvostudományi) területen segíti egy mindenki által elérhető normarendszer. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy egy minden tudományterületet átfogó norma nem feltétlenül szolgálná a teljes tudományos közösség érdekeit, hiszen az egyes tudományterületek jelentősen eltérnek egymástól az elmélet és gyakorlat arányát, a kutatás módszertanát, valamint az adott terület írásbeli kommunikációs stílusát és hagyományát tekintve. Ehelyett célszerűbbnek és ugyanakkor szükségszerűnek tűnik az adott tudományterületek tudományos kommunikációs rendszerének minél alaposabb felmérése és ezen alapuló kodifikálása, mivel egyre több kutató jelenik meg a hazai és nemzetközi tudományos fórumokon. A mennyiségi növekedés angolszász területen is pontosabb és mindenre kiterjedő norma kidolgozásához vezetett: például az American Psychological Association (APA) szerzőknek szóló útmutatója 1929-ben mindössze hat és fél oldalas volt, napjainkban viszont több száz oldalon foglalja össze a tudnivalókat. A magyar tudományos közlés nem rendelkezik ilyen normarendszerrel, aminek a konferencia-szervezők és a folyóiratok szerkesztői a szenvedő alanyai, hiszen a beérkező anyagok nagy részét jelentősen át kell alakítani ahhoz, hogy az adott tanulmány vagy kivonat megjelenhessen. A kutatók számának növekedésével azonban ezek a feladatok egyre kevésbé lesznek kivitelezhetők, így a szerzőkre egyre nagyobb felelősség hárul majd. A magyar normarendszer kidolgozásával egyidejűleg szükséges a nemzetközi normák megismeretése is, hiszen a kutató csak akkor tudja eredményeit megfelelő módon és formában a hazai és/vagy nemzetközi tudományos közösség elé tárni, ha ismeri azokat az előírásokat, amiket követnie kell. Ezek elkészítéséhez azonban további kutatások szükségesek, hogy az egyes műfajok minél több jellemzője váljon ismertté.

Irodalom

- Ad Hoc Working Group for Critical Appraisal of the Medical Literature. 1987. A proposal for more informative abstracts of clinical articles. *Ann Intern Med.* Vol 106. 598–604.
- ANSI 1979. *The American National Standard for Writing Abstracts.* New York: ANSI Publication.
- APA 1983. *Publication Manual of the American Psychological Association*, 3rd. ed. Washington: Psychological Association.
- Beck, M. 1992. A tudományos kutatás és közlés etikai kérdései. *Magyar Tudomány* 37. No. 1. 3–12.

- Berkenkotter, C., Huckin, T. 1995. *Genre knowledge in disciplinary communication*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Bhatia, V.K. 1993. *Analyzing Genre: Language Use in Professional Settings*. New York: Longman.
- Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S. and Finnegan, E. 1999. *Longman grammar of spoken and written English*. London: Longman.
- Blicq, R.S. 1986. *Technically-Write* (3rd Edition). Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Carrell, P. L. 1987. Readability in ESL. *Reading in a Foreign Language*. Vol. 4. No. 1. 21–40.
- Cleveland, D.B, Cleveland, A.C. 1990. *Introduction to indexing and abstracting*. Englewood: Libraries Unlimited.
- Csermely P., Gergely P., Koltay T. és Tóth J. 1999. *Kutatás és közlés a természettudományokban*. Budapest: Osiris.
- van Dijk, T. 1980. *Macostructures*. Hillsdale: Erlbaum.
- Drótos L. 1993. *Informatikai jegyzetek*. (Hípertext). Miskolc. (<http://www.bibl.u-szeged.hu/~drotos/informatikai-jegyzetek>)
- Fortanet, I. 2004. The use of „we” in university lectures: reference and function. *English for Specific Purposes* Vol. 23. No. 1. 45–66.
- Graetz, N. 1985. Teaching EFL students to extract structural information from abstracts. In: Ulijn, J. M., Pugh, A. K.(eds.) *Reading for professional purposes*. Leuven, Belgium: ACCO.
- Haynes, R.B. et al. 1996. More informative abstracts revisited. *Cleft-Palate-Craniofacial Journal*. Vol. 33. No. 1. 1–9.
- Hoey, M. 2001. *Textual interaction. An introduction to written discourse analysis*. London and New York: Routledge.
- Horsella, M., Sinderman, G. 1988. Processing nominal compounds and motivational factors in ESP syllabus design. *The ESPecialist* Vol. 9. No. 1–2. 71–85.
- Hyland, K. 2000. *Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing*. Harlow: Longman.
- Hyland, K. 2001. Humble servants of the discipline? Self-mention in research articles. *English for Specific Purposes* Vol. 20. No. 3. 207–226.
- Hyland, K. 2002. Options of identity in academic writing. *ELT Journal* Vol. 56. No. 4. 351–358.
- Juan, E.U., J. Silveira, C. P. 1998. A Product-Focused Approach to Text Summarisation. <http://www.aitech.ac.jp/~iteslj/Articles/Juan-TextSummary.html>.
- Kaplan, R.B., Cantor, S., Hagstrom, C., Kamhi-Stein, LD., Shiotani, Y., and Zimmerman, C.B. 1994. On abstract writing. *Text* Vol. 14. No. 3. 401–426.
- Kibui, A. 1988. *Aspect of hedging in the discussion of medical research discourse*. (LSU ESP Collection, N.3.4 D/2. Msc. dissertation, Birmingham, UK: Aston University.
- Kiszely Z. 2000. Alkalmazott nyelvészet és turizmus összefoglalókban. In: Kiszely, Z. (szerk.) *Idegennyelv-tanítás a felsőoktatásban*. Kodolányi Füzetek 6. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola. 81–93.
- Koltay T. 1996. Adalékok a referátumkészítés szövegtani megközelítéséhez. In: Pétőfi, S.J., Békési, I., és Vass L. (szerk): *Szemiotikai szövegtan 9*. Szeged: JGYTF Kiadó. 77–89.
- Koltay T. 2000. Az információ sűrítése: szövegértés, alkalmi és hivatásszerű feldolgozás. In: Lengyel Zs., Navracsics J., és Nádas E. (szerk.): *Alkalmazott Nyelvészeti Tanulmányok IV*. Veszprém: Veszprémi Egyetem. 75–78.
- Koltay T. 2001. Tudományos és szakmai írásművek a fordítóképzésben. *Fordítás-tudomány* Vol. 3. No. 2. 77–88.

- Krvavac, A. 1987. Procedure in abstract writing. Paper presented at the VIth European Symposium on LSP. Vaasa, Finland.
- Kuo, C.-H. 1999. The Use of Personal Pronouns: Role Relationships in Scientific Journal Articles. *English for Specific Purposes* Vol 18. No. 2. 121–138.
- Levinson, S.C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lock, S. 1988. Structured abstracts. *British Medical Journal*. No. 297. 156.
- Manning, A.D. 1990. Abstracts in relation to larger and smaller discourse structures. *Journal of Technical Writing and Communication* Vol 20. No.4. 369–390.
- Márta A. 2001. *Absztraktumok szövegnyelvészeti vizsgálata*. Elhangzott: XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Pécs, 2001. április 17–19. Pécsi Tudományegyetem.
- Michaelson, H.B. 1982. *How to Write and Publish Engineering Papers and Reports*. Philadelphia: ISI Press.
- Mulrow, C.D., Thacker, S.B. and Pugh, J.A. 1988. A proposal for more informative abstracts of review articles. *Annals of Internal Medicine*. Vol. 108. 613–615.
- Norman, G.J. 2003. Consistent naming in scientific writing: sound advice or shibboleth? *English for Specific Purposes*. Vol. 22. N. 2. 113–130.
<http://www.sciencedirect.com>. 10.1016/S0889-4906(02)00013-3
- Pennycook, A. 1994. The politics of pronouns. *ELT Journal* Vol. 48. No.2. 173–178.
- Rothkegel, A. 1995. Abstracting from the perspective of text production. *Information Processing & Management* Vol. 31. No. 5. 777–784.
- Rounds, P. 1985. *Talking the mathematics through: disciplinary transaction and socio-educational interaction*. Unpublished PhD dissertation. The University of Michigan.
- Salager-Meyer, F. 1990a. Discoursal flaws in Medical English abstracts: A genre analysis per research- and text-type. *Text* Vol. 10. No. 4. 365–384.
- Salager-Meyer, F. 1990b. Discoursal movements in Medical English abstracts and their linguistic exponents: A genre analysis study. *INTERFACE. Journal of Applied Linguistics* Vol. 4. No. 2. 107–124.
- Salager-Meyer, F. 1991. Medical English Abstracts: How Well Are They Structured? *Journal of the American Society for Information Science* Vol. 42. No. 7. 528–531.
- Salager-Meyer, F. 1992. A Text-Type and Move Analysis Study of Verb Tense and Modality Distribution in Medical English Abstracts. *English for Specific Purposes*. Vol. 11. No. 2. 93–113.
- Stotesbury, H. 1999. *Reporting, Evaluation and Discussion as Exponents of Interpretation in Critical Summarization*. Joensuu: University of Joensuu.
- Stotesbury, H. 2003. Evaluation in research article abstracts in the narrative and hard sciences. *Journal of English for Academic Purposes* Vol.4.N.4.327–341.
<http://www.sciencedirect.com>. 10.1016/S1475-1585(03)00049-3
- Swales, J. 1981. Aspects of Article Introductions. Aston ESP Research Report No. 1. Birmingham: Aston University in Birmingham.
- Swales, J. 1990. *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. New York: Cambridge University Press.
- Tang, R., John, S. 1999. The 'I' in identity: exploring writer identity in student academic writing through the first person pronoun. *English for Specific Purposes* Vol. 18. No.1. 23–39.
- Ulijn, J.M. 1985. A present state of LSP reading research as reflected by a recent symposium. In: Ulijn, J.M., Pugh, A.K. (eds.) *Reading for Professional Purposes: Methods and Materials for Teaching Languages*. Leuven: Acco. 12–25.

A Három nővér szubtextusa

Hajnády Zoltán

Hommage Csehov halálának
100. évfordulójára

A nagyrealistákat követő orosz írók a századvégen, századfordulón úgy érezték, elődeik szinte minden lényeges témát elírtak előlük. Számukra nem maradt más, mint az élet esetleges jelenségeinek ábrázolása. Volt egy író azonban, aki a perifériát a centrumba emelte: Csehov. Írásait megszabadította a regény verbalizmusától, fokozatosan lebontotta az epikus, azaz a lineáris szüzséépítési modellt. A szavakkal le nem írt lényegét és a megfejtéshez szükséges kódokat elrejtette a szöveg mélyáramába, a sorok közé. Sztanyislavszkij mondta: „A publikum nem a szöveg kedvéért jár színházba, a szöveget elolvashatja otthon, hanem a *szubtextus*ért (podtyekszt) [...] Nem az a csodálatos a csehovi darabokban, amit a szavak közvetítenek, hanem az, ami mögöttük van, a szünetekben, a színészek szemjátékában, legbensőbb érzéseik kiadásában” (Baluhatij 1952: 130). A Csehov-művek nemcsak szövegszerű értelmükkel hatnak a nézőre, hanem anyaguknak a formák szigorú rendje szerint elrendezett kompozíciójával és a *látens* szöveggel is, amely nagymértékben függ a beszédhelyzettől és a szöveg-kontextustól. A szindarabok építkezése, ritmus- és hangulatváltásai, szinkópái, líraisága közel áll a zenei kompozícióhoz, ahol a formának fokozott mértékű esztétikai hatása van. Csehov nagy gondot fordít a részletek, *nüanszok* aprólékos kidolgozására. A szubtextus valamely motívum vagy részlet (*detail*) ismétlésének, variálásának az eredményeképpen jön létre, amelynek minden egyes láncszeme bonyolult kölcsönhatásban van egymással, s amiből egy új, mélyebb értelem születik.

A színházi gyakorlatban elsőként a belga szimbolista költő Maurice Maeterlinck vezette be a szubtextus fogalmát „második dialógus” elnevezéssel *A szegények kincse* című tanulmányában (1912). Csehov pedig a szövegközi kapcsolódások új formáit tárta fel. Az írott szót az emberi beszéd tetszhalotti (*kataleptikus*) állapotának tekintette. Megpróbálta életre kelteni, a beszédhez közelíteni, amely még őrzi az intonáció hevét, a szituáció sodró erejét, a hang és a fül eleven kapcsolatát. A nyomtatott betű szakadékot vág a szem és a fül, a vizuális és az auditív jelrendszer közé, szétválasztja az egyidejű érzékelést, tág teret adva a félreértésnek. Csehov azért vett részt színdarabjai próbáin, mert jobban bízott a szóbeli előadásban, amikor az élő hang állandó értelmezéssel, hangsúlyozással kíséri a szöveget, s a válaszreakció alapján ellenőrzi a helyes megértést. Az írást az élő nyelv kontrollja alá vetette, nemcsak megírta drámáit, de színészeket is formált hozzájuk, s nevelte a közönséget is.

Csehov úgy érezte, a hétköznapi nyelv jelentéktelensége miatt a szavak

olykor hamis képzettársításokat váltanak ki, melyek nincsenek összhangban ontológiai értelmükkel, ezért bátran nyúlt a szavakkal le nem írható, mégis ezek révén hozzáférést biztosító kulcsokhoz, a *pre- és metaverbális* eszközök-höz: a gesztushoz mint a szavakat kiiktató plasztikus beszédhez, a testnyelvhez, az artikulációhoz, a hangsúlyhoz, melyek kevésbé hazugok, mint a szavak. Ezek ugyanis nem választhatók le az őt kimondó személyről, áthidalják a szóbeliség és az írásbeliség között keletkezett szakadékot. Megelevenedik a beszélő *dikciója*, szinte halljuk a hangját. Ezzel szemben az írott szó mindig származtatott, külsődleges, *reduktív*. A valóságnak jelekkel való felcserélése (minden helyettesíthető jellel) az univerzumot autonóm jelekké degradálja, s közben elértékteleníti azt, amit helyettesít. A másodlagos jelrendszer maga alá gyűri az elsődlegest. A verbalitás elégtelenségének az élménye töltötte el nemcsak a korszak jó néhány művészt, de filozófusát is. A filozófus a maga nyelvén szintén azt mondja, hogy etikáról és esztétikáról nem lehet a nyelv jelenleg rendelkezésünkre álló szavaival beszélni: „Világos, hogy az etikát nem lehet kimondani. Az etika transzcendentális. (Az etika és az esztétika egy.) [...] Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” (Wittgenstein 1989: 87, 90). A vallásbölcse pedig ezt írja: „A világ *transzcenzusa* földi fogalmakban kifejezhetetlen” (Bulgakov 1911/2: 77).

Fel lehet-e oldani az antinómiát, ami aközött feszül, hogy csak arról érdemes beszélni, amiről nem lehet beszélni? Részben igen, mert amit nem lehet kimondani, lehet félig mondani, lehet róla hallgatni, lehet mutatni. A dialógus nem feltétlenül igényli a nyelv részvételét, a metakommunikáció is lehet beszédaktus. A gesztus, az arckifejezés, a szem játéka, a végtagok mozgása, a sírás, a nevetés, a hang csengése, vagyis a testbeszéd mimikus érzelemnyelve olykor a beszédaktusnál mélyebbre, a *sublinguába*, a szöveg alatti textusba hatol, ezáltal a lélek rezdüléseit árnyaltabban adja vissza. A kimondhatatlan, mely a külső beszéd nyelvére lefordíthatatlan, megjelenik a láthatóban. A mimikus érzelemnyelv külsőleg láthatóvá teszi a belső átélést. Ha a szó megszűnik a belső léttapasztalás egyenértékű kifejezésévé lenni, más nyelvre, nem az ontológia nyelvére van szükség, hanem olyanra, mint Versinyinnek és Másának a kognitív gondolkodás számára érthetetlen, virágnyelven (Blumensprache) eldúolt szerelmi „párbeszéde”, amelyhez a szerző a következő extratextuális kommentárt fűzte a Mását játszó Olga Knyippernek: „Versinyin a „tram-tram-tram”-ot kérdés formájában ejti ki, te pedig válasz formájában, s mindezt eredeti tréfának tartod, tehát a tram-tramot mosolyogva mondod. Amint kimondtad a tram-tramot, elneveted magad, de nem hangosan, csak épphogy...” (Csehov 1984: 2/246). (Ez a jelenet Levin szerelmi vallomásának a párdarabja (*pandanja*), melyet betűrejtvény formájában ad fel Kittynek.) Vagy olyanra, mint pl. Csebutikin abrakadabrája („tarara-bumbija”), amely egy korabeli divatos párizsi szonon („Tha ma ra boum dié!”) elferdített orosz változata és az élet múlandóságát, hiábavalóságát jelképezi: „Tarara-bumbija...szizsu na tumbe ja, [I gor’ko placsu ja, Sto malo znacsu ja]” – skandálja Csebutikin (Csehov 1986:466). (Oroszul idéztem, mert Kosztolányi fordításából kimaradt a rigmus első felére rímelő második sor. Saját fordításomban: „Tarara-bumbijé, / A hoked-

lin ülök én, / Keservesen zokogok, / Hogy ily jelentéktelen vagyok.”) Belső, mély összefüggés van a nyelv tudat alatti logikája és a metanyelvi kifejezés között. Mindez megerősíti a tényt, hogy a nyelvi játékot nem korlátozhatja a szavak verbális formája, a jelentés nélküli szavak jelentését éppúgy a használat aktusa határozza meg, mint a jelentéssel bírókét. A csehovi lélekábrázolás újdonsága abban van, hogy az alakok gondolatfoszlányait, érzelmi rezdüléseit és hangulatváltozásait még a *prelogikus* gondolkodás pillanataiban tudja megragadni, amikor azok még nem tudatosultak és nem áradtak ki verbális vallomásokban, hanem a metanyelv mélyrétegeiben rejtőznek, de már annyira megértek, hogy áttűnnek minden szóban, mozdulatban, hallgatásban és a múltra való emlékezés minden pillanatában (Vö. Laksin 1975: 435). Az emlékezés felidézi és újjáteremti az átélt időt, hangsúlyozza a múlt és a jelen összetartozását. Csehov ezzel a módszerrel a jelenségek felszíne alá hatol és feltárja a szereplők cselekedeteinek titkos mozgatórugóit. Az érzések és gondolatok olyan tömegét sugallja, melyek tucatnyi lapterjedelmű leírást tesznek feleslegessé.

Művészetének másik újdonsága abban rejlik, hogy átértelmezte a cselekményesség és a hagyományos konfliktus fogalmát. Őt nem elégitette ki a szereplők sorsának jól bevált lezárása: „a hős nőszüljön meg, vagy lője főbe magát, más megoldás nincs”. Szerinte „aki a színművek új befejezési formáját találja meg, az új korszakot nyit a művészetben” (Csehov 1956: 11/572). Nyitott-zárt struktúrájú műveiben az emberi lét egzisztenciális kérdéseit a reflexív hősök filozofikus igénnyel vetik föl. Nem megoldásokat ad, hanem elfogulatlan tanúként szemléli a jelenségeket. Dosztojevszkij és Tolsztoj ábrázolási módszerétől abban tér el, hogy nála nem találunk egyetlen eszmehordozó hőst sem, aki az író szócsöveként valamely filozófiai vagy ideológiai nézetet képviselne. Az ő hőse egy átlagos, hétköznapi ember, akiből hiányzik mindenféle rendkívüliség és kivételesség. Nem vádol, nem igazol senkit, nincsenek nála sem gonoszok, sem angyalok. Csehov a művészetet nem kapcsolja össze a próféciaival, értékítélete mindig *látens* és nem *manifest* módon nyilvánul meg. „A művész ne váljon szereplőinek vagy annak, amiről azok beszélnek a bírójává, csak elfogulatlan szemtanú legyen”, mivel „senki sem ismeri a tényleges igazságot”. A művész feladata nem a világ magyarázata, hanem a világhoz fűződő viszonyunkkal kapcsolatos erkölcsi álláspontunk megfogalmazása. Csehov nem engedi meg, hogy a színpadot bármelyik szereplő domináns módon uralja, a főszereplők csoportosan vannak elhelyezve, nincs központi hős, szerzői szócső. Ebből következik a kompozíció szükségszerű középpontjának, a kitüntetett nézőpontnak az elhagyása. Nála a részek mind egyenértékűeknek és egyenjogúaknak látszanak. A részlet sohasem izolált, hanem az egész szerves része a *pars pro toto* elv alapján. „A csehovi módszer megszüntette a különbséget és ellentmondást társadalmi és magán, történelmi és intim, általános és egyedi, nagy és kicsi között – épp azokat az ellentmondásokat, amelyekkel az orosz irodalom – az élet megújódását keresve – olyan kínlódva és természetlenül birkózott” (Eichenbaum 1974: 310). A főbb események a hős tudatának a szférájában zajlanak. Ebből fakad a drámák eseménytelenségének, konfliktusnélküliségének az

illúziója. Csehov nem fogadta el nagy elődeinek etikai maximalizmusát, akik a munkát ajánlották gyógyírként az orosz betegségre, a lustaságra és az ataraxiára: „Orcád verítékével keresd a kenyered” (Tolsztoj), „Alázkodj meg büszke ember, dolgozz lusta ember” (Dosztojevszkij). Csehov a nem kedvünkre való munkát lélekölő taposómalomként ábrázolta, amely nem *panacea* a bajokra, hanem örömtelen és kellemetlen kötelesség. A munka, költészet és magasabb értelem nélkül, nem boldogít, lásd Irina kifakadását: „Ó, én boldogtalan...nem tudok dolgozni, nem fogok dolgozni. Elég volt, elég volt! Voltam postáskisasszony, most a városnál vagyok, és gyűlölöm, megvetem a munkám... Elmúltam huszonhárom éves, már régóta dolgozom, és agyvelőm kiszáradt, sovány lettem, csúnya lettem és vénülök, és semmi, semmi, sehol semmi kárpótlás” (Csehov 1978: 516).

Csehov elutasította a hagyományos dramaturgiai módszert, amely a szereplőket konvencionális módon mutatja be, ahogy a színen egymás után megjelennek, ehelyett szimultán emberi életekből szőtt *tableau-vivant*-t ad. Különböző nemű, korú és rangú embercsoportok bonyolult kapcsolatai foglalkoztatják olyan szituációban, amikor az egyes szereplőket érintő konfliktusok egymáshoz való viszonyukban változást okoznak. Nem megteremti a hőseit, irányítja és beszélteti őket, hanem hallgatja, mit beszélnek, nézi, mit tesznek, előbb halljuk a hangjukat, mintsem megismernénk őket, s abból, amit mondanak, fokozatosan megértjük jellemüket. Elkerüli a párbeszédet jellegzetes hibáját, nevezetesen, hogy a hősök a nézőkhöz beszélnek, ugyanakkor nála a szereplők olykor nem egymással, hanem „egymás feje fölött” kommunikálnak. *Pseudo-párbeszéd*ről van tehát szó, amely nem dialógusként, hanem két *szukcesszív* monológként hat. A dialógushoz az szükséges, hogy a résztvevők hordozzák a másik fél üzenetének megértéséhez szükséges kódokat. Kiderül, a másik személlyel folytatott párbeszédnek nem *sine qua nonja* a megértés. (Lásd Andrej „dialógusát” Feraponttal: „Ha nem hallanál nagyot, bátyuska, akkor nem is beszélnék veled. Valakivel csak beszélnem kell...a feleségem nem ért, a húgaimtól félek, nem tudom, miért. Félek, hogy kinevetnek, megszégyenítenek” (Csehov 1978: 488).

A szereplők azzal az ellentmondással szembesülnek, hogy olyan helyzetben kell kommunikálniuk, amely megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi a kommunikációt. Erre a paradoxonra már a kortárs kritikusok és rendezők is felhívták a figyelmet, vagyis arra, hogy a *Három nővér*ben egy sor epizód és beszélgetés található, amely csak nehezen hozható összefüggésbe a drámai cselekménnyel. Magyarul, a szereplők mást éreznek és gondolnak, mint amiről beszélnek. A kimondatlan fontosabb, mint a kimondott. Dialógusaiban „a lényeges mintha elmerülne az esetlegesben” (Ginzburg 1971: 398). „A különböző epizódok csaknem mechanikus összefűzéséről beszélek. Látzólag nincs köztük semmi szerves kapcsolat. Mintha a cselekmény bármelyikük nélkül megállna. A szereplők hol munkáról beszélnek, hol hajhullás elleni szerről, hol az ütegeparancsnokról, a feleségéről és a gyerekeikről, az orvos iszákosságáról vagy arról, hogy tavaly milyen volt az időjárás ugyan ezen a napon, más helyen arról folyik a társalgás, hogy a sürgönyhivatalba bejött egy nő és nem tudta annak a címét, akinek a sürgönyt fel akarta

adni, hogy Irina az új frizurájával kisfiúra hasonlít, a nyárig még öt hónap van, az orvos nem fizeti a házbért, a pasziánsz nem jött ki, mert a bubi felülre került, a csehartma – sült ürühús hagymával, a cseremsa pedig leves, másutt arról vitáznak, hogy Moszkvában két egyetem van, s nem egy, stb. stb. Az egész cselekmény telitődik ezekkel a látszatra semmitmondó dialógusokkal, melyek senkit sem érintenek túlságosan mélyen, senkit sem nyugtalanítanak különösképpen, de kétségkívül az életből valók, a szerző művészi temperamentumán vannak átszűrve és természetesen *mély kapcsolatban állnak valamely korábbi hangulattal vagy ábránddal*” (Nyemirovics-Dancsenko 1919: 199). Ehhez csak annyit fűzök hozzá, hogy a cselekmény egységét Csehovnál a hangulat egysége és összhangja helyettesíti.

Csehov a színekdoché és a színesztézia összemosásának nagy mestere. Egymás mellé állít két különböző hangulatú képet, két jellemet, két kifejezést, s maga ez a szembeállítás kivételes művészi hatást eredményez. Nem lineáris cselekményvezetéssel él, hanem különböző *emocionális tereket (tér-időket)* helyez egymás mellé, amelyekben a múlt, a jelen és a jövő *interaktív* kapcsolatban van egymással. A múlt minduntalan behatol a jelenbe, a dolgokba harap és otthagyja a fogát, ugyanakkor a jelen tapasztalatával gazdagodva folyton hat a jövőre. A lét értelme a szereplők előtt el van rejtve, a jövőbe van transzponálva. A különböző tárgyi vagy metanyelvi *zárványok* az idő vasfogának a lenyomatai a szövegben, amelyek feltárják az emberi cselekvés váratlan, kiszámíthatatlan és rejtélyes vonásait. Gyakran egy hétköznapi tárgyban, egy elkoptatott jelzőben, egy félig kimondott vagy elhallgatott mondatban futnak össze a képrendszer rejtett szálai: a kiürült, lényegtelen né vált létben valami lényeges felvillan. A szereplők hirtelen lelki változásai egy szóban, egy gesztusban vagy a múltra való emlékezés mozzanatában *epifániaszerűen* manifesztálódnak. Csehov az emberi helyzetek egzisztenciális problematikájának a mélyére hatol. Nála egyetlen mondat sem készíti elő a következőt, egyetlen mondat sem az előzőből ered. Minden mondat mérőlegesen vonatkozik a tényre vagy a fő gondolatra, ezért tűnhet úgy, hogy a szereplők olyasmit mondanak, vagy tesznek, aminek látszólag nincs köze a szituációhoz, és hogy a dialógusok között nincs szerves kapcsolat. Más szóval, hiányzik a *motiváció*.

A hagyományos dramaturgia poétikájának szemszögéből különösképpen motiválatlannak tűnik a *Moszkva-toposz*. Moszkva (a cseresznyéskerthez hasonlóan) az elveszett édenkertre való visszaemlékezés *locusa*, amely nemcsak a múltat, az aranykort, hanem annak szimmetrikus tükörképét, a jövő ígértét is jelenti. A nővérek folyton erről beszélnek, szenvedélyesen vágyanak a fővárosba, ugyanakkor nem utaznak el oda, holott látszólag semmi sem gátolja őket ebben. A szerző nem szolgál semmiféle magyarázattal. A nővérek szájalomra méltó vágyakozása Moszkvába egy kortárs kritikust az alábbi kifakadásra készítette: „...„mit sopánkodnak a nővérek folyton, hogy Moszkvába! Moszkvába! Menjenek ki a pályaudvarra és vegyenek jegyet a fővárosba”. A kritikus csak azt felejtette el, hogy Csehovnál ez nem valós, hanem egy eszményi, „szimbolikus Moszkva, ahová egyelőre nem árusítanak vonatjegyet” (idézi Csudakov 1971: 212). Vigotszkij a motiválatlanságot

mint művészi fogást értelmezi: „Csehov drámájából ki vannak küszöbölve mindazok a vonások, amelyek eszmeileg vagy anyagilag akár a legparányibb mértékben motiválhatnák a három nővér Moszkvába való törekvését, s éppen azért, mert Moszkva a három nővér számára csupán konstruált művészi tényező, nem pedig reális vágyakozás tárgya. [...] a három nővér Moszkvája motiválatlan marad, mint ahogy motiválatlan marad az is, hogy a nővérek miért nem juthatnak el oda, és természetszerűleg éppen erre épül a dráma egész hatása” (Vigotszkij 1968: 380–381).

Csehov valóban nem ad direkt választ, a nővérekével párhuzamosan kibomló Andrej-szálnak azonban a fő témát megvilágító, kiegészítő szerepe van. A nővérek reményeinek megtestesítője („jegyük” Moszkvába), Andrej lehetett volna („Bátyánk valószínűleg egyetemi tanár lesz”), de bátyjuk mind hegedűjátékában, mind tudományos munkájában (egy angol könyvet fordít oroszra) tehetségtelen dilettáns marad, s a nővérek hozzáfűzött reményei fokozatosan szertefoszlanak. Többről van tehát szó, mint „vonatjegy drámáról”, vagy mint a Béranger-dal pásztorának Párizsba vágyódásáról. Moszkva nem egy empirikus univerzum középpontja, ahová a nővérek vágyanak, hanem egy esztétikai univerzumé, amelyről ábrándoznak. Csehov a valóságot két szférára osztja: a realitás világára és az értékek birodalmára, amely meghaladja a létet, mert magasabb rendű eszmények felé irányul. Laurence Olivier, a kitűnő Shakespeare-színész hozzá nem értő rendezőnek bizonyult, amikor a *Három nővér* záró képében a nővéreket és bátyjukat, mintegy álmaik beteljesüléseként, a moszkvai Bolsoj Színház páholyában látatja. Egy magyar kutató joggal állapítja meg: „a csehovi hősök tudatában az érték-cél, cél-érték mint bonyolult küzdelem eredménye jelenik meg, az nemcsak egyszerűen 'Wert', hanem 'Wünchenwert'” (Lieber 1995: 209–209).

Csehov föltárja a polgárosodó orosz élet hétköznapijainak ellentmondásait, az élet elposványosodásából fakadó tragikomikus helyzeteket. Mesterien él az árnyalás, a sűrítés, a rejtett párhuzamok, az elhallgatás módszerével, a színek, a zeneiség, a szimbólumalkotás és a metonímia újszerű kezelésével. Hőseit a szebb, boldogabb élet utáni vágy tölti be, ugyanakkor arra is fény derül, hogy az igazi ellenség az önbecsapás: amikor az élet látszólagos dolgai a fontosak és nem maga az élet. A jelent megfertőzi a múlt, a letűnt aranykor és annak szimmetrikus tükörképe a jövő: a soha be nem teljesülő ígéret földje. A költészet itt nem az összefüggések megokolásában, hanem éppen a motiválatlanságban rejlik. Arra törekedett, hogy drámái ne csupán a néző értelmére, de tudatalatti érzelmére is hatással legyenek, ezáltal átfogóbb élményt nyújtsanak, mint csupán a betű szerinti értelemben vett sorok. Maga Csehov a motiváció „hiányáról”, a fragmentális szüzséépítéstről így vallott: „Amikor írok, teljes mértékben támaszkodom az olvasóra [nézőre], feltételezem, hogy az elbeszélésben hiányzó szubjektív elemeket ő maga egészíti ki” (1984: I/221). A recepcióesztétika szempontjából a művészi kommunikáció többet jelent, mint amit pragmatikus kommunikáción értünk. A befogadónak gondolatban be kell járnia az író által megtett utat, mintegy társalkotóvá kell válnia.

Csehov bátran nyúlt a pre- és szupratextusokhoz, allúziókhöz, vendég-

szövegeknek saját szövegbe montírozásához, amelyek a külső cselekmény mögött lírai-szimbolikus *szubtextus*ként húzódnak meg. (Lásd a Puskin *Ruszlán és Ludmilájából* vett idézetet, amelyet Mása, mint valami zenei motívumot, időről-időre dúdol: „Zöld tölgy a tenger szögletében, színarany lánc a derekán, [S egy tudós kandúr nappal éjjel, a láncon folyton körbejár.] Mindez a lét értelmetlenségének, a szereplők mókuserékben való járásának a szimbólumává lényegül át a darabban. Egy másik szereplő, Szoljonij, a párbaj előtt Lermontov-sorokat idéz: „...s ő, a lázadó, a vést akarja, nyugtot csak a vészben talál” [A vitorla]. A végzet emberének, démonikus hősnek hiszi magát, holott nem az, csupán a paródiája. A felvett álarc vele ellentétes jellemet takar. Epigonságát kiemeli, hogy folyton másokat citál, gyakran önkényesen: „Ja sztranyen, nye sztranyen kto zs! Nye szerdyisz, Aleko! Az első mondat Csackijtól származik: „Szóval különc vagyok. S ki nem az?” (Gribojedov 1955: 79). A másik mondat nem létezik Puskinnál. (Kosztolányi fordításában „A jellemem, a jellemem. Aleko, miért törsz ellenem?”) Az alábbi krilovi sorok kétszer fordulnak elő a szövegben: „És megfordul, dermedve már, mögötte most a medve áll”. Előbb Szoljonij szájából hangzik el, majd Csebutikin válaszol Szoljonijnak ugyanezekkel a szavakkal. A vészjósoló medve-motívum (oroszul *Misa*) néhány sorral lejjebb újra megjelenik, amely David Magarschack szerint ezúttal *Mihail* Protapopovra vonatkozik, akiben Mása, (a legérzékenyebb a nővérek közül) medveszerű, fenyegető vonásokat fedez fel. Szoljonij orosz költőktől, Csebutikin újság-cikkekből önkényesen kiragadott citátumai, mint pl. „Balzac Berdicsevben nősült”, „Cicikarban himlőjárvány dühöng” stb. valójában *szómaszkok*, melyek elfödik igazi arcukat, szerepjátszásra kényszerítik viselőjüket.

A „vendégszövegek” a *Három nővér*ben olyan intertextuális erőteret alkotnak, amelyek a befogadótól nagyobb szellemi erőfeszítést igényelnek, ugyanakkor a szokásosnál jobban be is vonják a nézőt a drámába, arra ösztönzik, hogy önmaga életével kapcsolatban is kérdéseket tegyen föl. A befogadás-lélektan szempontjából ebből az következik, hogy a mű eredeti jelentésére – a megértés és az értelmezés során – új jelentésrétegek rakódnak. Az allúziók, bár őrzik eredeti gribojedovi, puskini, lermontovi, krilovi értelmüket vagy annak töredékét, a csehovi szövegkontextusban új megvilágításba kerülnek és a rárakódott többletjelentéssel együtt fejtik ki hatásukat. Csehov drámája poliszémikus üzenetet hordoz, amelyben az egyetemes érvényű erkölcsi normák szerint rendezett világot egy többértelműségen alapuló világ helyettesíti, s így a mű belső tartalma sokféleképpen értelmezhető. Relativizálta a színpad valóságát: az ő színháza nemcsak valami megtörténéésének, de a meg nem történéésének is a színhelye. Mint művész mindig kiegyensúlyozta a költő szubjektív lelkesedését és együttérzését a dramaturg objektív személytelenségével és részvétlenségével. A tragikum és a komikum eddig ismeretlen ötvözeteit tárta fel, amely időről időre próbára teszi a rendezőket, akik nem tudják eldönteni, hogy a tragikumra vagy a komikumra helyezték a hangsúlyt. A „modern irodalom leghalkabb drámájának” eredeti téridő-szerkezete, nyitott-zártsága a 20. századi drámaművészet megújulására nagy hatással volt.

Irodalom

- Балухатый С. Д. 1966. *Этюды по истории текста и композиции чеховских пьес. Поэтика*. Сборник статей. London, The Hague, Paris: Mouton. 138–154.
- Baluhatij, Sz. D. 1952. *The Seagull*. Produced by Stanislavsky, ed. S.D. Balukhaty, trans. D. Magarschack. London.
- Булгаков, С. 1911. *Два града. Исследования по природе общественных идеалов 1–2*. Москва: Духовное знание.
- Чудаков, А. П. 1971. *Поэтика Чехова*. Москва: Наука.
- Eichenbaum, B. 1974. *Az irodalmi elemzés*. Fordította Klaudy Kinga és mások. Budapest: Gondolat.
- Гинзбург, Лидия 1971. *О психологической прозе*. Ленинград: Советский писатель
- Gribojedov, A. Sz. 1955. *Az ész bajjal jár*. Fordította Kardos László. Budapest: Új Magyar Könyvkiadó.
- Лакшин, В. 1975. *Толстой и Чехов. Издание второе исправленное*. Москва: Советский писатель.
- Lieber László 1995. *Az alakok értéktudata Gogol és Csehov prózájában*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Maeterlinck, M. 1912. *A szegények kincse*. Budapest: Révai. Fordította Bölöni György.
- Немирович-Данченко, В. И. 1919. *Предисловие к кн. Н. Эфрос. «Три сестры»*. Пьеса А. П. Чехова в постановке Московского Художественного театра. Петербург.
- Stylan, J. L. 1982. *Chekhov in Performance. A Commentary on the Major Plays*. Cambridge: University Press.
- Vigotszjij, L. 1968. *Művészetszichológia*. Fordította Csiba István. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Wittgenstein, L. 1989. *Logiko-filozófiai értekezés*. Fordította Márkus György. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Források

- Чехов, А. П. 1956. *Собрание сочинений в 12 томах*. Москва: Наука.
- Csehov, A. P. 1978. *Három nővér*. In: *Drámák*. Budapest: Európa Könyvkiadó. Fordította Kosztolányi Dezső.
- Чехов, А. П. 1984. *Переписка А. П. Чехова в двух томах*. Москва: Художественная литература.
- Чехов, А. П. 1986. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Том 12–13. Москва: Наука.

Schattenspiele

Zur Mythopoetik des Schattens um 1800

Peter Braun

1. Vorbemerkung: Literaturwissenschaft als Kulturwissenschaft

Unter dem Eindruck der *life sciences* als gegenwärtiger gesellschaftlicher Leitwissenschaft scheint sich in der kulturwissenschaftlichen Diskussion ein symboltheoretischer Kulturbegriff zu erhärten. Demnach können alle Gegenstände und Elemente der Erfahrung mit einer spezifischen Bedeutung belegt und so zu Teilen eines symbolischen Systems werden. Jede Form des gemeinschaftlichen Zusammenlebens von Menschen bringt ein Repertoire kollektiv verbindlicher und tradierter Symbole hervor, ein „selbstgesponnenes Bedeutungsgewebe“ (Max Weber), das als Kultur bezeichnet wird. In spezifischen kulturellen Praktiken, in Ritualen oder Erzählungen, aber auch in der Alltagskommunikation werden die Symbole immer wieder vergegenwärtigt und von den Menschen einer Kultur kognitiv mitvollzogen. So lässt sich sagen: „Kultur gewährleistet und schafft eine weitgehend ausgedeutete Welt für und durch Interpreten“ (Soeffner 2000: 153). Kultur wird demnach nicht positivistisch auf die materiellen Produkte und die Technologien, die sie hervorbringen, reduziert, sondern als komplexes Wechselspiel gefasst, das sich zwischen den Artefakten und ihren symbolischen Besetzungen im kommunikativen Handeln entspinnt. Dieses Wechselspiel muss im Verlauf einer Forschung aus dem kommunikativen Handeln interpretativ erschlossen werden. Clifford Geertz hat dazu auf den inzwischen oft zitierten Vergleich zurückgegriffen, eine Kultur zu verstehen, gleiche dem Versuch, ein fremdartiges, verblasstes, unvollständiges Manuskript zu entziffern, das nicht in konventionellen Lautzeichen, sondern in vergänglichen Beispielen geformten Verhaltens geschrieben ist (Geertz 1983: 15).

Die Literaturwissenschaften hingegen sind aus der langen, seit der griechischen Antike praktizierten hermeneutischen Tradition der philologischen Entzifferung und Kommentierung fremdgewordener, verblasster und unvollständiger Manuskripte hervorgegangen. Den Rahmen, innerhalb dessen sowohl die Produktion und Rezeption von Texten als auch die hermeneutische Tätigkeit der *ars critica* stattgefunden hat, bildete die Rhetorik. Sie hat die Möglichkeiten der Sprache entwickelt und systematisiert, aber auch normiert und wirkte als vermittelnde Instanz in alle kulturellen Bereiche hinein, insbesondere in die Organisation aller Arten von Wissen. Als Lehre von der Redekunst auf Wirksamkeit bedacht, der es nicht nur um eine rationale, sondern auch emotionale Zustimmung von Seiten der Rezipienten geht, hat sie immer eine Nähe zur Literatur gehalten. Sie riss untergründig

auch in der Schwellenzeit um 1800 nicht ab, als ein alle Bereiche erfassender Schub der Ausdifferenzierung einsetzte. Neue Konzeptionen des Subjekts veränderten sowohl das Selbstverständnis der Textproduktion (Genieästhetik) als auch das der Textrezeption (interpretative Hermeneutik). Die Literatur entwickelte sich zunehmend zu einem autonomen Bereich innerhalb der Gesellschaft, der sich nicht zuletzt durch die Etablierung einer dazugehörigen Wissenschaftsdisziplin festigte. Gegen die Gefahr einer Einschließung der Literatur und der Literaturwissenschaft versuchen seitdem kulturwissenschaftliche Orientierungen des Fachs, die es immer wieder gegeben hat, beide Bewegungen aufzunehmen: das hohe Maß an Ausdifferenzierung und Individualisierung der literarischen Texte zu gewähren und dennoch eine gesamtkulturelle Perspektive nicht aufzugeben. Dazu gilt es, sich anderen Disziplinen offen zu halten, ohne dabei die eigene Identität und die philologischen Kompetenzen aufzugeben. Einen Text im Hinblick auf seine spezifisch literarische Gestaltung zu analysieren, muss nicht ausschließen, zugleich seine Verstrickung in andere zeitgeschichtliche Diskurse zu untersuchen und ihn mit anderen Texten oder Bildern zu kontextualisieren. Denn die Literatur bezieht sich niemals ungebrochen auf die anderen kulturellen Felder im Sinne einer sie widerspiegelnden Reflexion; aber ihr Bezug dazu ist auf vielfach gebrochene Weise immer vorhanden. So profiliert sie eine eigene Art der literarischen Erkenntnis, die sich jedoch nur im Kontext der anderen kulturellen Felder und ihrer Wissensformen erhellt.

2. Mythopoetik

Ein kulturwissenschaftlich orientierter Zugang verspricht besonders für das Thema der Mythopoetik um 1800 fruchtbar zu sein, geht es dabei doch um die Frage, wie mythologische Motive auf dem Erkenntnisstand ihrer Zeit und im Hinblick darauf von der Literatur verarbeitet worden sind. Die Mythopoetik besitzt für die Zeit um 1800 eine große Bedeutung, denn sie stand im Zeichen der allgemeinen (Wieder)Entdeckung der 'Volks poesie'. Ausgehend von Herder und seinen Ideen, wie er sie beispielsweise in seinem fingierten Briefwechsel über *Ossian und die Lieder alter Völker* entwickelt hat, sahen viele Intellektuelle und Schriftsteller in Volksliedern, Sagen und Märchen und nicht zuletzt in der Sprache selbst die Spuren einer alten, goldenen Zeit bewahrt, in der die Menschen in der Einheit von Natur und Geist, Mythos und Dichtung gelebt haben. Bezeichnend für diese Haltung ist der Einleitungstext, den Joseph Görres seiner Sammlung *Die theutschen Volksbücher* aus dem Jahr 1807 vorangestellt hat. Darin heißt es:

Auf zwiefach verschiedene Weise aber hat jene innere im Volke wachgewordene Poesie sich im Volke selbst geäußert. Einmal im Volkslied; [...]. Eintretend in die Welt, wie der Mensch selbst in sie tritt, ohne Vorsatz, ohne Überlegung und willkürliche Wahl, das Dasein ein Geschenk höherer Mächte, sind sie keineswegs Kunstwerke, sondern

Naturwerke wie die Pflanzen. Wie aber in diesen Liedern der im Volke verborgene lyrische Geist in fröhlichen Lauten zuerst erwacht, [...]: so muß auf gleiche Weise auch der epische Naturgeist sich bald ebenfalls dichtend und bildend zu erkennen geben [...]. Diese Dichtungen sind die Volkssagen, die die Tradition von Geschlecht zu Geschlecht fortgepflanzt. (Görres 1807: 188/189)

Die 'Natur- oder Volkspoesie', darin stimmten die Romantiker überein, wollten sie wiederbeleben, sie wollten eine 'neue heilige Zeit' und eine 'neue Mythologie' kreieren. Allein wie dies zu erreichen sei, darin waren sie sich uneinig. Eine Gruppe, dazu zählte Joseph Görres, aber auch Jacob und Wilhelm Grimm, setzte auf die Philologie. Sie sammelten und verglichen Märchen und Sagen und suchten jeweils Fassungen zu rekonstruieren, die so weit als möglich in die Frühzeit zurückreichten. Eine andere Gruppe setzte hingegen auf Nach- und Neudichtungen. Sie verteidigte die individuelle Autorschaft gegen die naturphilosophische Spekulation und versuchte, die Tradition der Volkspoesie fortzuschreiben, ihren Ton zu treffen, ihre Motive zu übernehmen und ihre für das Wunderbare durchlässige Naivität nachzuahmen. Zu dieser Gruppe zählten Achim von Arnim, Clemens Brentano, Ludwig Tieck und Adelbert von Chamisso.

Der Schatten ist ein altes mythologisches Motiv in der abendländischen Tradition. Vermutlich ist es seine immaterielle Erscheinung, sein flackerner, flüchtiger, niemals greifbarer Charakter gewesen, der den Schatten für die Imagination öffnete, allen voran für die Vorstellung der Seele. Bereits den homerischen Griechen galt der Schatten als Sitz der Seele, und als Odysseus auf seiner langen Reise in die Unterwelt zu den Toten hinabsteigt, betritt er das Reich der Schatten. Im Jahr 1813 nun schreibt Adelbert von Chamisso *Peter Schlemihls wundersame Geschichte*, seine bekannte Erzählung vom verlorenen Schatten, und veröffentlicht sie ein Jahr später. Wie darin das mythologische Motiv des Schattens gestaltet ist und welche Beziehungen die Erzählung zu anderen Diskursen unterhält, an denen das Phänomen des Schattens teilhat, stellen die zentralen Fragen dar, denen ich im Folgenden nachgehe. Da die Zeit um 1800 allgemein als „Schwellenzeit“ oder „Sattelzeit“ (Kossek) angesehen wird, möchte ich damit beginnen, den Status von *Peter Schlemihls wundersame(r) Geschichte* anhand eines wahrlich wundersamen Details als Schwellentext aufzuzeigen.

3. Schwellentext

Zur Erinnerung: Die Hauptfigur Peter Schlemihl gerät in einer ihm fremden Stadt in die Gesellschaft des Geldadels. Überrumpelt von den Gepflogenheiten und überrascht durch das Angebot eines seltsamen grau gekleideten Herrn, tauscht er seinen Schatten gegen ein geldspendendes Glückssäckel ein. Der unbedarfte Handel entpuppt sich jedoch bald als Teufelspakt. Der neue Reichtum verschafft ihm immer nur kurzzeitig Akzeptanz. Sobald sein

Makel zutage tritt, wird er gemieden und geächtet, und es bleibt ihm nur die Flucht. An seiner Schattenlosigkeit scheitert schließlich auch seine große Liebe zu Mina. Als dann der Teufel ein zweites Mal an ihn herantritt und ihm anbietet, seinen Schatten im Tausch gegen seine Seele zurückzugeben, widersteht Peter Schlemihl und löst den Pakt, indem er sich von dem Glücks-säckel trennt.

Ohne Schatten und ohne Geld kommt Peter Schlemihl daraufhin unversehens in den Besitz eines gebrauchten Paar Stiefels. Eben auf dieses Paar Stiefel, das zur Voraussetzung seines neuen Lebens wird, möchte ich die Aufmerksamkeit zunächst richten. Denn es entpuppt sich sogleich als ein Paar 'Siebenmeilenstiefel'. Von einem Geschwindigkeitsrausch, der Raum und Zeit gegen Null zusammenschrumpfen lässt, wird denn auch Peter Schlemihl erfasst. Im Rhythmus der Schritte wechseln Landschaften, Klimazonen, Jahreszeiten.

Ich stand auf den Höhen des Tibet, und die Sonne, die mir vor wenigen Stunden aufgegangen war, neigte sich hier schon am Abendhimmel, ich durchwanderte Asien von Osten gegen Westen, sie in ihrem Lauf einholend, und trat in Afrika ein. Ich sah mich neugierig darin um, indem ich es wiederholt in alle Richtungen durchmaß.
(Chamisso 1814: 61)

Eine Geschwindigkeitsphantasie ergreift die Geschichte, die dadurch auch etwas „unheimlich Fluchtartiges“ (Hoffmann 1975: 681) erhält und Peter Schlemihl zu einem Wahlverwandten jener heutigen passageren Existenzen im Zeichen einer globalen Mobilität macht.

Doch um verrichten zu können, was Peter Schlemihl als seine neue Bestimmung erfährt: sich der empirischen Erforschung der Natur zu überlassen und „bald ihre Höhen, bald die Temperatur ihrer Quellen und die Luft messend, bald Tiere beobachtend, bald Gewächse untersuchend; [...] Erfahrungen mit Erfahrungen vergleichend“ (Chamisso 1814: 63), benötigt er etwas, das die Siebenmeilenstiefel bremst, benötigt er Hemmschuhe. Und er findet sie in einem Paar Pantoffel, die er über die Stiefel zieht. Damit aber erhält das Märchenmotiv der Siebenmeilenstiefel ein Widerlager aus einem ganz anderen Bereich, der sozialen Lebenswelt des bürgerlichen Milieus. Dieses, in seiner Wirkung beinahe schon surreale Überblenden konträrer Motive, die aus ihrem jeweiligen Herkunftsbereich herausgerissen werden und eine neue hybride erzählerische Ordnung kreieren, bildet für mich einen Schlüssel zu *Peter Schlemihls wundersame(r) Geschichte* und kann als poetologische Metapher verstanden werden. Denn hier, in den über die Siebenmeilenstiefel gezogenen Pantoffel, stellt sich der Text selbst als ein hybrider Text aus, der eingespielte Ordnungen brüchig gegeneinander führt und übereinander schichtet und damit sein irritierendes, literaturwissenschaftlichen Einordnungen sich entziehendes Konstruktionsprinzip offen legt.

4. Das Verhältnis des Realistischen zum Phantastischen

Wer *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* liest, stellt fest, dass sie in auffälliger Weise von etablierten Erzählmustern und Handlungstopoi abweicht. Ihr Stoff verbindet mythische und märchenhafte Motive, die entsprechende Gattung wäre demnach die des Kunstmärchens. Doch darin geht der Text, wie das Beispiel der Siebenmeilenstiefel und der Pantoffel gezeigt hat, nicht auf. Wie ist das Verhältnis des Realistischen zum Phantastischen gestaltet? Eng damit verbunden ist eine zweite Frage. Der Teufelpakt ist ein literarischer Topos und hat wenige Jahre vor der Abfassung des 'Peter Schlemihl' in Goethes Faustbearbeitung – *Faust 1. Teil* ist 1808 erschienen – eine wirkmächtige Gestalt angenommen. Warum fügt Chamisso den Zwischenschritt des Schattenhandels ein, der letztlich – aus der Perspektive des Teufels – nur einen Aufschub auf das eigentliche Objekt der Begierde darstellt?

Peter Schlemihls wundersame Geschichte trägt deutliche Züge eines Kunstmärchens. Neben den bereits erwähnten finden sich noch eine Vielzahl weiterer Motive, die aus Mythen, Märchen und Legenden stammen. Allein die Paraphernalien, die der „graue Herr“, als der die Figur des Teufels zunächst erscheint, außer dem Glückssäckel noch zum Tausch gegen den Schatten anbietet, zeigen das Spektrum, aus dem Chamisso schöpft: eine Springwurzel, die alle Türen sprengt, oder das Tellertuch von Rolands Knappen, auf dem sich stets die gewünschten Speisen einfinden, oder das Galgenmännlein, ein kleiner Dämon in einer Flasche, der alles tut, was man von ihm verlangt. Doch alle diese Elemente dienen in *Peter Schlemihls wundersame[r] Geschichte* gerade nicht als Einfallstor für eine andere, mythische Ordnung, lassen nichts von der Atmosphäre jenes ursprünglichen Naturzustands erahnen, in dem die Menschen nach der Paralogik der Ekstase und Entgrenzung existiert haben sollen. Vielmehr ist gerade das Gegenteil der Fall. Die märchenhaften und mythologischen Elemente nisten sich im Realen ein, werden von allen Figuren als Elemente des Realen genommen und sind der Logik des Sozialen unterworfen. Als Beispiel diene die Szene, als Schlemihl auf einen alten Bauern trifft und mit ihm ins Gespräch kommt. Dieser merkt bald, was jenem fehlt:

„Aber wie geht denn das zu? Der Herr hat ja keinen Schatten!“ – „Leider, leider!“ erwiderte ich seufzend. „Es sind mir während einer bösen langen Krankheit Haare, Nägel und Schatten ausgegangen. Seht Vater, in meinem Alter, die Haare, die ich wieder gekriegt habe, ganz weiß, die Nägel sehr kurz, und der Schatten, der will noch nicht wieder wachsen.“ – „Ei! ei!“ versetzte der alte Mann kopfschüttelnd, „keinen Schatten, das ist böse! das war eine böse Krankheit, die der Herr gehabt hat. (Chamisso 1814: 58)

Dem korrespondiert, dass sich der Text ebenso einer ganz anderen Gattung zuordnen lässt. *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* ist nämlich auch ein retrospektiv verfasster Lebensbericht, der die Geschichte einer geistigen

Entwicklung erzählt, der dort, wo er mit sich selbst ins Gericht geht, auch Züge einer Lebensbeichte annimmt und schließlich moralischen Exempelcharakter annimmt. Durch vorangestellte Briefe zwischen den befreundeten Schriftstellern Eduard Hitzig, Baron Friedrich de la Motte-Fouqué und ihm selbst, führt Chamisso die fiktive Figur Peter Schlemihl als einen gemeinsamen Freund aus jener Zeit in Berlin ein, als sie gemeinsam in literarischen Salons verkehrten. Nun, zehn Jahre später, habe er ein Heft mit dessen Lebensgeschichte erhalten. Unter den literarischen Freunden entspinnt sich daraufhin ein Zwist, ob und in welcher Form diese Lebensgeschichte zu veröffentlichen sei.

Die Lebensgeschichte, die dann auf diesen Briefwechsel folgt, ist immer wieder von räsonierenden Passagen unterbrochen, in denen Chamisso als Adressat direkt mit einem „Du“ oder mit seinem Vornamen Adelbert angesprochen wird. Auch berichtet Schlemihl, jeweils an markanter Stelle, von zwei Träumen, in denen Chamisso auftaucht. Die Träume sind deshalb wichtig, weil sie jeweils die gänzliche Verwandlung anzeigen, die Schlemihl widerfährt. Denn Schlemihls Lebensbericht stellt keine sich Schritt für Schritt vollziehende Entwicklungsgeschichte dar; sie ist vielmehr von plötzlichen Umschwüngen bestimmt, die Schlemihl im Zustand von Schwindel und Besinnungslosigkeit oder in tiefer Ohnmacht widerfahren. Schlemihl ist niemals in der Lage, aus Einsicht und die Folgen antizipierend zu handeln. Selbst der Bruch des Teufelspakts erfolgt nicht aus einem bewussten Entschluss, sondern blitzartig, unter dem schockhaften Eindruck der Macht, die der Teufel über die Leichen der Reichen besitzt, die ihm seine Seele vermach haben. Und wie aus einer Eingebung vollzieht er dann einen Exorzismus: „So beschwör ich dich im Namen Gottes, Entsetzlicher! hebe dich von dannen und lasse dich nie wieder vor meinen Augen blicken!“ (Chamisso 1814: 57).

Schlemihl erfüllt also nicht das bürgerliche Ideal eines sich kontinuierlich vollziehenden Reifeprozesses, an dessen Ende das souveräne Subjekt steht, das sich der gesellschaftlichen Ordnung eingliedert. Vielmehr erscheint er als ein Spielball von Mächten, die er nicht kontrollieren kann und die er auch nicht zu kontrollieren lernt. Insofern zeugt die Lebensgeschichte Schlemihls von einer dunkleren Sicht auf das bürgerliche Selbstbild. Sie negiert ein autonomes Subjekt, das sich auf ein bürgerliches Ideal hin selbst entwirft und so zur Souveränität über die inneren und äußeren Mächte gelangt. An seine Stelle tritt ein erdulndes Subjekt, dem es bestenfalls gelingt, sich jenen Mächten zu überlassen und sich mit ihnen zu befreunden – in der Hoffnung, dass sich am Ende doch Züge von Kohärenz und Sinnhaftigkeit zeigen werden. Eine solch nüchterne, an der Ethik der Stoa orientierte Lebensphilosophie mag dann – retrospektiv – auch Momente des Gelingens und des Trosts einschließen. Für Schlemihl bedeutet dies: sich mit seinem Status als Außenseiter abzufinden und sich an die Natur als Ersatz des Sozialen zu halten, Pflanzen zu sammeln, zu trocknen, zu pressen, zu zeichnen, zu beschreiben, zu benennen und als rastloser Natur-

forscher mit seinen Abhandlungen und Werken einen respektablen Beitrag zur *flora universalis terrae* zu leisten.

Darin liegt deutlich eine gegenläufige Bewegung zum Zauberton des Kunstmärchens. Doch folgt der Lebensbericht nicht dem Muster, dass das Märchenhafte der Jugend in die Nüchternheit des Erwachsenseins überführt wird. In *Peter Schlemihls wundersame[r] Geschichte* bleiben beide wirksamen Gattungen von Anfang bis Ende ineinander verschränkt. Wie das Märchenhafte durch den Charakter des autobiographischen Bekenntnisses gebändigt wird (vgl. Thomas Mann 1911: 45), so ist das geschilderte Leben Peter Schlemihls von Beginn bis zum Ende seiner Erzählung vom Märchenhaften durchwirkt und findet erst darin die Bedingung seiner Möglichkeit. Der Entzauberung folgt die Wiederverzauberung auf dem Fuß – im Zeichen der Empirie. Das lässt sich besonders am Motiv des Schattens beobachten.

5. Schatten

Warum ist, so lautet die Frage, in *Peter Schlemihls wundersame[r] Geschichte* das Motiv des Teufelpakts, des Ringens um eine menschliche Seele ausgelagert und aufgeschoben in das des Schattenhandels? Die Antwort liegt in der Sichtbarkeit des Schattens. Denn nicht nur das Thema des Schattenhandels, sondern auch der Witz und die Situationskomik, die die Erzählung weitgehend prägen, setzt die Sichtbarkeit und mehr noch: die Verdinglichung des Schattens voraus. Der Schatten wird in Chamissos Text zu einem festen Körper, der den Gesetzen der Newton'schen Physik unterworfen ist, zu einem „folienartigen Objekt“ (von Wilpert), das man aufheben, zusammenrollen, falten und einstecken kann. Dies wird in der Szene explizit, als der 'Mann im grauen Rock' Schlemihl bittet, ihm seinen Schatten zu überlassen und ihm als Gegengabe das Glückssäckel offeriert:

„Fortunati Glückssäckel“, fiel ich ihm in die Rede, und wie groß meine Angst auch war, hatte er mit dem einen Wort meinen ganzen Sinn gefangen. Ich bekam einen Schwindel, und es flimmerte mir wie doppelte Dukaten vor den Augen. –

„Belieben gnädigst der Herr, diesen Säckel zu besichtigen und zu erproben.“ Er steckte die Hand in die Tasche und zog einen mäßig großen, festgenähten Beutel von starkem Korduanleder an zwei tüchtigen ledernen Schnüren heraus und händigte mir selbigen ein. Ich griff hinein und zog zehn Goldstücke daraus, und wieder zehn, und wieder zehn; ich hielt ihm schnell die Hand hin: „Topp!, der Handel gilt; für den Beutel haben Sie meinen Schatten.“ Er schlug ein, kniete dann ungesäumt vor mir nieder, und mit einer bewundernswürdigen Geschicklichkeit sah ich ihn meinen Schatten, vom Kopf bis zu meinen Füßen, leise vom dem Grase lösen, aufheben, zusammenrollen und falten und zuletzt einstecken. (Chamisso 1814: 23)

Das Beispiel zeigt anschaulich, dass die Sichtbarkeit und Verdinglichung des Schattens nicht einfach innerhalb der Geschichte gesetzt werden, sondern mit einem Detailrealismus der Sprache einhergehen, der sie allererst hervorbringt. Den Sätzen eignet eine hohe Dichte sinnlicher Information, optischer und akustischer Wahrnehmungen. Das gilt in der zitierten Passage auch für das Glückssäckel, ein Motiv, das aus einem der von Görres hochgeschätzten Volksbücher, dem *Fortunatus* aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts stammt. Wohl noch niemand hat es so genau beschrieben wie Chamisso.

Schatten und Seele miteinander zu verbinden, entspricht, wie bereits erwähnt, einer alten abendländischen Tradition, die im Volksglauben auch um 1800 noch lebendig war. Darin bewegt sich Chamisso und widerspricht ihr zugleich, wenn er im weiteren Verlauf des teuflischen Spiels, in das er Schlemihl treibt, die Rückgabe des Schattens an die Preisgabe der Seele bindet. Damit unterläuft er das Band, das beide verknüpft und wendet das Bild gegen das, was es vorstellen soll. Dies gelingt, weil quer zu den eingesetzten und miteinander verschränkten Gattungsmerkmalen, eine konstante Repräsentationslogik vorherrscht. Wie die Pflanzen, die Schlemihl in seinem Herbarium katalogisiert, so ist auch der Schatten ein stillgestelltes Objekt und so wenig dieses noch teilhat an der Imagination der unsterblichen Seele, so wenig haben die botanisieren Pflanzen teil an den naturphilosophischen Spekulationen einer botanisch-anthropologischen Urharmonie. Dieselbe epistemologische Ordnung obwaltet und zwingt alles, ohne Unterschiede, unter dasselbe Sichtbarkeitsregime.

6. Physiognomische Schattenrisse

Der Schatten und die spezifische Weise, wie er in *Peter Schlemihls wundersame[r] Geschichte* gestaltet ist und damit die wundersame Begebenheit erst ermöglicht, soll mir nun als Ausgangspunkt für eine kulturwissenschaftliche Suchbewegung in andere zeitgeschichtliche Diskurse dienen, an denen das Phänomen des Schattens teilhat. Dem liegt die Annahme zugrunde, dass die verschiedenen Diskurse ein „System der Gleichzeitigkeit“ bilden (Foucault 1974: 26), dass sie sich nicht völlig unabhängig zueinander verhalten und sich nicht allein nach einer eigenen Dynamik entwickeln, sondern in lockerer, aber machtvoller Weise interagieren und bestimmte Grundwahrnehmungen, sprachliche Metaphern, mimetische Annahmen und operative Praktiken miteinander teilen (Greenblatt 1994: 39). In welchen Diskursen, so lautet meine Frage, wurde um 1800 über das Phänomen des Schattens gehandelt und – im Hinblick auf die Visualität – welche visuellen Repräsentationsformen gab es zu dieser Zeit? Dieser Frage nachzugehen, erlaubt Rückschlüsse auf jene zeitgeschichtlichen Phänomene, die mit dem literarischen Text in Beziehung standen und in der Lektüre verknüpft werden konnten. Ich möchte damit nicht behaupten, dass Chamisso seinen Text als Kommentar zu diesen Diskursen intendiert hat, sondern lediglich

den Spielraum möglicher Verknüpfungen aufzeigen, gleichsam den kulturellen Echoraum des Textes, in dem eine Komplexion oder Diffusion des sprachlich konstruierten Textsinns einsetzen kann. Stephen Greenblatt, getrieben von der Frage, woher literarische Texte ihre Wirkungsmacht und Faszination gewinnen, hat dafür die Figur der Resonanz gefunden. Sie schiebt sich zwischen die Schicht der sprachlichen bzw. rhetorischen Verfasstheit eines Textes und der Schicht einer meist als Widerspiegelung gedachten Referenz des Textes und bezeichnet eben jenen Wiederhall anderer Diskurse und Diskurspartikel im literarischen Text, der sich, unabhängig von Autorintention und Leserrealisation, durch ein gegenseitig beeinflussendes und ineinander eingreifendes Zirkulieren der Diskurse einstellt.

Der Resonanz nachzuspüren, erlaubt mir, einen anderen Weg als in der Chamisso-Forschung üblich einzuschlagen: eine Antwort auf die Frage zu geben, was der Schatten zu bedeuten habe. Zugespitzt formuliert hat jede Zeit sich die Antwort gegeben, die sie verdient. Die jüngsten Beispiele sind Harald Weinrich, der den Verlust des Schattens unter Rückgriff auf Chamissos Gedicht *Das Schloß Boncourt* – das angestammte, aber durch die französische Revolution verlorene Schloss der Adelsfamilie, der Chamisso entstammt – als Verlust des kulturellen Gedächtnisses interpretiert (Weinrich 1993: 127–146) ; und Heinrich Detering, der mit Bezug auf den Briefwechsel zwischen Chamisso und seinem Botaniker-Freund Louis de la Foye den Schatten als maskiertes homoerotisches Begehren und den Text als ironisch verschlüsselte Biographie eines Homosexuellen im 19. Jahrhundert deutet (Detering, 1994: 157–174). Demgegenüber steht die Interpretation von Gero von Wilpert, dem Schatten komme keine von Chamisso intendierte Bedeutung zu, sondern sei der Initiator eines geistreichen Erzählspiels (von Wilpert 1978: 20–50). Alle Interpretationen verfahren philologisch und entfalten eine durchaus stimmige und nachvollziehbare Argumentation; allerdings bleiben sie auf den literarischen Diskurs beschränkt und blenden den zeitgeschichtlichen Kontext weitgehend aus – eine Reduktion, die vor allem von Wilpersts originelle und scharfsichtige Interpretation ahistorisiert und auf einen immanenten Ästhetizismus beschränkt.

Überlässt man sich nun der angekündigten Suchbewegung so stößt man vor allem auf zwei Diskurse und ihre medialen Praktiken, die Schatten thematisiert und visuell modelliert haben.

Das erste Phänomen sind die physiognomischen Schattenrisse. Hierbei handelt es sich um kleine schwarze Scherenschnittporträts, die sich in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts großer Beliebtheit erfreuten – nicht zuletzt, weil sie sehr viel billiger als gemalte Miniaturporträts waren. Was für viele bloß ein gesellschaftliches Unterhaltungsspiel mit dem eigenen Konterfei darstellte, verband sich für wenige mit ernsthafter anthropologischer Empirie. Aber ohne den physiognomischen Diskurs Johann Caspar Lavaters, darauf hat Victor Stoichita in seiner *kurze(n) Geschichte des Schattens* hingewiesen, ist die symbolische Bedeutung der Schattenrisse nicht zu verstehen. In seiner Physiognomik beschreitet Lavater genau denselben Umweg wie Chamisso. Anstatt der physiognomischen Tradition gemäß die

Seele eines Menschen und mithin seinen Charakter an dessen Gesicht abzulesen, verschiebt er deren Entzifferung auf die Schattenrisse. Sie stellen ihm eine handhabbare mediale Technik des Vergleichens bereit und dienen zugleich als evidentestes Beweismaterial. Lavater schreibt:

Aus blossen Schattenrissen hab' ich mehr physiognomische Kenntnisse gesammelt, als aus allen übrigen Porträten; durch sie mein physiognomisches Gefühl mehr geschärft, als selber durch's Anschauen der immer sich wandelnden Natur. Der Schattenriss fasst die zerstreute Aufmerksamkeit zusammen; concentriert sie bloss auf Umriss und Gränze, und macht daher die Beobachtung einfacher, leichter, bestimmter; die Beobachtung und hiermit auch die Vergleichung. Die Physiognomik hat keinen zuverlässigeren, unwiderlegbaren Beweis ihrer objektiven Wahrhaftigkeit als die Schattenrisse. (Lavater 1775: 154)

Lavaters Wertschätzung der Schattenrisse ruht auf einer neuen, aufwendigen medialen Apparatur, mittels derer sie angefertigt wurden. Es handelt sich um einen Stuhl mit Stützen und Streben, an dem senkrecht ein hoher Rahmen mit einer Glasplatte befestigt war. Das Modell, von dem der Schattenriss genommen werden sollte, musste, ohne sich zu bewegen, auf dem Stuhl sitzen. Eine Kerze, in kurzer Entfernung aufgestellt, warf den Schatten auf die Glasplatte, die von hinten mit geöltem Papier bedeckt war. Ein Zeichner fuhr die Umrisslinie des Profils nach und nahm das Papier von der Glasplatte. So hatte man zunächst ein lebensgroßes Umrissprofil. In einem nächsten Schritt wurde es dann mit Hilfe einer weiteren mechanischen Apparatur auf ein kleineres Format gebracht und mit schwarzer Tinte ausgefüllt. Gerade in dieser apparativen Herstellung verbürgt sich für Lavater jene Authentizität, die der in jener Zeit vehement erhobenen Forderung nach empirischen Erkenntnissen genügte. Denn sie stellt eine neue, auf optischen Abdruck basierende, indexikalische Repräsentation des menschlichen Gesichts dar. Das Gesicht selbst wirft sich in Form seines Schattens auf die Glasplatte, hinterlässt dort einen Abdruck seiner selbst. Dieses Repräsentationsdispositiv wird sich einige Jahrzehnte später in der Fotografie erfüllen (vgl. Dubois 1998: 132 ff). Entsprechend heißt es bei Lavater:

Das Schattenbild von einem Menschen [...] ist das schwächste, das leerste, und zugleich [...] das wahrste und getreueste Bild, das man von einem Menschen geben kann; das *schwächste*; denn es ist nichts Positives; es ist nur was Negatives – nur die Gränzlinie des halben Gesichts; das *getreueste*, weil es ein unmittelbarer Abdruck der Natur ist, wie keiner, auch der geschickteste Zeichner, einen nach der Natur von freyer Hand zu machen imstande ist. (Lavater 1775–78: 152)

Die mediale Apparatur bildet jedoch nur die glänzende moderne Oberseite in Lavaters Physiognomie. Als Unterstrom wird sie von jener alten abendländischen Tradition gespeist, im Schatten des Menschen seine Seele zu imaginieren. Erst diese kulturell etablierte symbolische Verbindung macht es überhaupt möglich, den Schattenriss als eine dichte Beschreibung der Seele zu nehmen, als eine Reduktion auf ihre charakteristischen Züge. Denn darauf zielt die Physiognomik: Sie will nicht den momentanen seelischen Zustand erfassen, der sich im Gesicht spiegelt, denn der kann täuschen; sie will ihre dauerhaften Züge, ihre Tiefenstruktur (Stoichita 1999: 157).

Es ist offensichtlich, dass *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* die mediale Technik des Schattenabnehmens und den anthropologischen Diskurs der Physiognomik zur Voraussetzung hat. Den Text Chamissos durchzieht dieselbe Repräsentationslogik, die auf Empirie und einer neuen, den physischen Abdruck voraussetzenden visuellen Darstellungsweise beruht und nicht mehr auf theologischer oder philosophischer Spekulation. Dies wird an einer Stelle im Text zumindest indirekt thematisiert. Peter Schlemihl, der fiktive Verfasser seines Lebensberichts schreibt, in direkter Rede den Adressaten Chamisso persönlich ansprechend:

Du weißt mein Freund, daß ich deutlich erkannt habe, seitdem ich den Philosophen durch die Schule gelaufen, daß ich zur philosophischen Spekulation keineswegs berufen bin und daß ich mir dieses Feld völlig abgesprochen habe; ich habe seither vieles auf sich beruhen lassen, vieles zu wissen und zu begreifen Verzicht geleistet und bin, wie Du mir selber geraten, meinem geraden Sinn vertrauend, der Stimme in mir, so viel es in meiner Macht gewesen, auf dem eigenen Wege gefolgt. (Chamisso 1814: 53)

In dieser Hinsicht teilt der Text das neue Paradigma der Empirie. Nachdem das christlich-theologische Weltbild seine kulturformende Kraft im 18. Jahrhundert verloren hatte, ist es notwendig geworden, das Wissen über den Menschen und die Welt auf neuer Basis zu errichten – auf der dokumentierten Empirie, die sich im 19. Jahrhundert in Richtung des exakten Experiments weiterentwickeln wird. Für diesen wissenschaftlichen Paradigmenwechsel ist *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* ein Beleg, indem er die mit der Empirie verbundene Repräsentationslogik zum Ausgang einer märchenhaften Erzählung macht. Die symbolische Belegung des Schattens im anthropologischen Diskurs der Physiognomie bricht der Text allerdings auf. Mag noch die erste Phase des Teufelspakts als eine Bestätigung der Physiognomik gelesen werden, indem sie erklärt, warum sich der Teufel für den Schatten Schlemihls interessiert; die zweite Phase, den Schatten gegen die Seele zurückzuerstatten indes führt die Verbindung von Schatten und Seele *ad absurdum*. Hier tritt die Logik der Geschichte in Widerspruch zum Diskurs der Physiognomie. Liest man *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* vor dem kulturellen Hintergrund der Physiognomik wird gerade durch die Brechung der symbolischen Belegung die Verbindung Schatten und Seele

und die damit verbundene Annahme, der Schatten sei eine Emanation der Seele, zur Disposition gestellt. Das konfliktuöse Brechen an den Nahtstellen der Diskurse tritt noch deutlicher hervor, wenn man sich der zweiten Weise der medialen Schattenrepräsentation um 1800 zuwendet, dem Schattenspiel und dem mit ihm lose verknüpften Diskurs des Mesmerismus.

7. Das Schattenspiel

Die Faszination an alten, volkstümlichen Erzählformen in der Romantik führte auch zu einem neuen Interesse an den kleinen Spielformen des Theaters, an den auf Jahrmärkten und Volksfesten dargebotenen Puppen- und Schattenspielen. In ihrer burlesken Komik, ihrer überraschenden Verwandlungskunst und in ihrem illusionistischen Zauber erkannten die romantischen Intellektuellen Spuren jener ursprünglichen poetischen Qualität, die sie dem Alten zuschrieben und die sie gegen das in ihren Augen fade bürgerliche Schauspiel der Stadttheater setzten. Schattenspiele waren, seit italienische Puppenspieler sie Ende des 17. Jahrhunderts über die Alpen brachten, auf deutschen Jahrmärkten bekannt und beliebt (Kluge 1968: 77). Weil man ihre Tradition aus China ableitete, wurden sie im 18. Jahrhundert vor allem 'chinesische Schattenspiele' oder französisch *ombres chinoises* genannt. Doch außer dem Namen hatten sie wenig gemein mit den kultischen Schattenspielen der asiatischen Kulturen, in denen die Figuren Götter oder Ahnengeister darstellten, weil sie von Menschen nicht verkörpert werden durften. Geblieben ist allein die irrealisierende Atmosphäre, die entstand, wenn die Figuren mit ihren beweglichen Gliedmaßen, von einer flackernen Öllampe illuminiert, als Schemen auf der Leinwand erschienen.

Die Schattenspiele der Jahrmärkte lebten von ihrer situativen und improvisierten Aufführung. Sie bestanden aus nur lose miteinander verbundenen Einzelszenen und Bilderfolgen. Das änderte sich als romantische Schriftsteller die Schattenspiele literarisierten und damit eine neue Gattung kreierten. Es war Justinus Kerner, der in seinem 1811 erschienenen Buch *Die Reiseschatten*, zum ersten Mal die Gattung „chinesisches Schattenspiel“ ausdrücklich einführte. Das Buch, auf einer nach Abschluss des Medizinstudiums unternommenen, einjährigen Reise entstanden, besteht aus einer Abfolge von zwölf „Schattenreihen“, die der fiktive Erzähler, der „Schattenspieler Luchs“, zur Aufführung bringt. Darin wechseln burleske, groteske, satirische, sentimentale, märchenhafte und lyrische Szenen ab, einem verborgenen Rhythmus von Komik und Tragödie folgend. Steht hierbei der Titel *Die Reiseschatten* noch für den imaginären und sich in Erinnerung verflüchtigenden Charakter aller im Text beschriebenen Szenen, so enthält das erste Kapitel, die erste „Schattenreihe“, explizit mit dem *König Eginhard* ein „chinesisches Schattenspiel“ (J. Kerner 1811, 20–39). Darin erzählt Kerner, einen alten Stoff aufnehmend, die Geschichte des böhmischen Königs Eginhard, der die Tochter des Kaisers Otto aus dem Kloster entführt und zur Frau nimmt. Die Rache des Kaisers lässt ihn schließlich in den

böhmischen Wäldern verirren, wo es am Ende zur Versöhnung kommt. Die ausführlichen Regieanweisungen Kerners beschreiben deutlich den Charakter des Spiels: Zwerge, Hexen und Teufel sind stets präsent und bedingen eine Atmosphäre der ständigen Verwandlung, in der die handelnden Personen immer wieder auseinander hervor- oder ineinander übergehen und die benötigten Requisiten auftauchen und wieder verschwinden.

Die Geburt des literarischen Schattenspiels lässt sich dem Briefwechsel von Justinus Kerner entnehmen. Über seine Entdeckung berichtete Kerner zuerst in einem Brief im Frühjahr 1809 an Karl August Varnhagen von Ense:

Ich sah vor einigen Wochen in Tübingen das erstmal in meinem Leben chinesische Schatten, worüber ich ganz entzückt. Da Du ein großer Ausschneider [von Schattenrissen P.B.] bist, so könntest Du mir wohl machen; dann will ich herumziehen und Comödien aufführen. Ich hätte folgende romantische Figuren nötig: ein paar ungeheure Augenbraunen, einen Cotta, einen Zwerg, einen Handwerksburschen, einen Riesen, einen Recensenten, dick [...] drei Nonnen, ein altdeutsches Fräulein, eine Hexe, vier Teufel mit beweglichen Zungen und Schwänzen, einen Löwen, einen romantischen Dichter [...] Diese bitte ich Dich doch mir auszuschneiden und diese Figuren langen schon zu 12 verschiedenen Comödien. (Th. Kerner 1897 Bd. 1: 33)

Eine Poetik des literarischen Schattenspiels entwickelte Kerner jedoch erst im Austausch mit Ludwig Uhland, seinem engsten literarischen Weggefährten dieser Zeit. Uhland reagierte begeistert auf das Manuskript des *König Eginhard* und schrieb ihm am 24. September 1809:

Starkes Verdichten in Wort und Handlung darf auch hier wohl nicht stattfinden; das optische Spiel ist die Hauptsache, die Gestalten müssen schwebend bleiben. Du hast im Eginhard sehr richtig das Charakteristische getroffen. [...] Wobey, wenn auch Deine Schattenspiele nie zur Darstellung gelangen, gerade das trefflich ist, dass schon dem Leser, fast ohne sein Zutun, die Transparente in der Phantasie aufgespannt werden, die Bilder erscheinen, sich verwandeln, verschwinden. [...] Optische Spiele für das innere Auge. Auch zieht mich das bei solchen Spielen an, dass sie sich nicht begnügen, die Mechanismen des Lebens nachzuahmen, sondern durch ihre Zauberei ganz neue Verhältnisse hervorbringen. [...] Mache doch, ja, dass Du so ein Bändchen Marionetten- und Schattenspiele zusammenbringst! es wäre eine originelle Erscheinung. (Th. Kerner 1897, Bd.1: 42)

Adelbert von Chamisso und Justinus Kerner waren miteinander bekannt. Auf jener Reise, auf der die *Reiseschatten* entstanden, besuchte Kerner Chamisso in Berlin. Darüber berichtet Chamisso in einem Brief an Karl August Varnhagen von Ense vom 5. Juli 1809:

Ein Wort von Kerner – ich habe mich sehr mit ihm gefreut und merke eben, daß ich das Wie gar nicht gut mit geschriebenen Worten und ohne Mimik aufschreiben kann. Ein lieber, offener, gemüthlicher und freundlicher Kerl, und fremd als käm' er eben aus der Kehrseite des Mondes. (zit. n. Grüsser 1987: 216)

Kerner wird für Chamisso jedoch der fremde Freund bleiben. Zwar stimmten beide, naturwissenschaftlich gebildet, im Primat der Empirie und der exakten Beschreibung überein und ihre weitere Entwicklung wies einige Parallelen auf: Beide wandten sich nach ihren literarischen Anfängen dem Feld der Naturforschung zu, einzig der Lyrik hielten beide die Treue. Chamisso nahm in den Jahren von 1815 bis 1818 als Botaniker und Naturforscher an einer russischen Expedition teil. Neben seinen Studien zur Geologie, Flora und Fauna erwachte dabei auch sein Interesse für fremde Kulturen und er wurde einer der ersten modernen Ethnographen. Kerner hingegen wandte sich dem Mesmerismus zu und dokumentierte in ausführlichen Fallgeschichten die psychischen Grenzerfahrungen, die er in der Therapie mit den Somnambulen machte.

So bilden bei beiden Autoren die wissenschaftlichen Schriften den weit- aus größeren Teilen ihres Werks. Auf diese Parallelität spielte Kerner noch einmal in einem Brief aus dem Jahr 1837 an:

Sie umsegelten die Welt als Naturforscher und ich trieb mich und treibe mich als Forscher in den Nachtgebieten der Natur herum und suche die Schatten des Mittelreiches auf! (zit. n. Grüsser 1987: 217)

Kerners lebenslange Faszination an Schattenspielen aller Art – noch im hohen Alter übte er sich in der „Klecksographie“: eine divinatorische Praxis, in Zufallsbildern aus Tinte die Erscheinungen der Geister zu erkennen – gründete in ihrem vexatorischen Charakter, der ihnen etwas flackernd Unbestimmtes, fließend Momenthaftes und offen Zufälliges bewahrte. Das disponierte sie zur Visualisierung seines vom Mesmerismus und dessen naturphilosophischen, pietistischen und volksreligiösen Überformungen geprägten Weltbilds. Als Arzt wandte sich Justinus Kerner der Theorie des 'thierischen Magnetismus' zu, die Franz Anton Mesmer um 1770 entwickelt und darauf eine ärztliche Behandlungsweise begründet hat. Sie bestand in einer therapeutischen Praxis, dessen Zentrum darin liegt, die zu behandelnde Person in einen 'magnetischen Schlaf' zu bringen, in einen Zustand, den wir heute als hypnotisch bezeichnen und der mithin in das weite Feld der *altered states of conciousness* gehört. Um 1800 setzte dann die Überformung der mesmeristischen Praxis mit naturphilosophischen Spekulationen und volksreligiösen, auch pietistischen Vorstellungen und Riten ein. Was die besonders suggestiblen Patientinnen in magnetischem Schlaf sahen, wurde als Niederschlag der höheren, göttlichen Welt genommen. Für diese metaphysische Ordnung galt die tradierte Dreiteilung der Sphären, die mit den Begriffen Äther, Hades und Hölle belegt wurden. Der Hades, auch

Mittelreich genannt, ist nach dieser Vorstellung nicht nur von den lebenden Menschen bevölkert, sondern auch von den Seelen der frisch Verstorbenen, die sich gerade aus dem Leib befreit haben und die nach alter Vorstellung auch als Schatten vorgestellt wurden.

Peter Schlemihls wundersame Geschichte stellt sehr wohl ein Spiel mit dem Schatten, aber kein Schattenspiel im Sinne Kerners dar. Das Ensemble der Figuren, die Komik des Geschehens und der aus den vielen Wortspielen aufscheinende spielerische Charakter des Textes lassen ihn zu einem Resonanzboden der Schattenspiele werden. Die Verbindung zu den Spähren der Geister hingegen ist aber auch in dieser Hinsicht gekappt und bildet wiederum – diesmal auf der Ebene der visuellen Präsentation – eine Bruchkante der Diskurse. Wirken die Schattenspiele in ihrem apparativen Aufbau durch ihren suggestiv-illuminativen Charakter und bildet dieses apparative Dispositiv, wie Ludwig Uhland in seinem zitierten Brief an Justinus Kerner ausgeführt hat, auch die Folie für die Lektüre literarischer Schattenspiele, so wirkt *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* gerade durch eine dazu gegenläufige Arretierung des Schattens, seiner Transformation in einen physikalischen Körper und seiner scherenschnittartigen Fixierung. Vor diesem Hintergrund liest sich der Text wie ein Aufweiß der Aporie, in die jene geraten, die auf sichtbare und empirische Weise die Existenz der Geister fixieren wollen: die Schatten verschwinden.

Somit erweist sich *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* auch im Hinblick auf die visuelle Repräsentation – und damit auf die Art, wie der Schatten vor dem Zeitalter der Fotografie vorgestellt worden ist – als ein Schwellentext. Denn er beruht auf der literarischen Anverwandlung eines medialen Dispositivs, das mit den Schattenrissen des Marquis Etienne de Silhouette einsetzt, zur fotochemischen Fixierung des Schattens durch den französischen Physiker Hippolyte Charles fortschreitet (Dubois: 1998: 136) und in die Erfindung der Fotografie durch Louis Jacques Daguerre mündet – und mithin auf jener Schwelle, auf der sich abzeichnet, dass die Fixierung des Schattens in die eines positiven Abbilds umschlagen wird.

8. Fortschreibungen

Enden möchte ich jedoch mit einem philologischen Argument. Die Verstrickungen und Bruchstellen von *Peter Schlemihls wundersamer Geschichte* mit den zeitgeschichtlichen Diskursen der Physiognomie und der Schattenspiele lassen sich durch die wenig bekannten Fragmente erhärten, die in den Jahren 1818/1819, unmittelbar nach Rückkehr von Chamisso's Weltreise, entstanden sind und für den mit Varnhagen, Fouqué u.a. begonnenen Gemeinschaftsroman *Die Versuche und Hindernisse Karls – eine deutsche Geschichte aus neuerer Zeit* gedacht waren. Darin nimmt Chamisso in offener Weise gegen den Mesmerismus als eine moderne Form der Magie Stellung. Wieder benutzt er dazu die Figur des Peter Schlemihl:

Ein langbeinigter Bursch in einer schwarzen Kurtka gekleidet und, was für diese Gegend ungewöhnlich war, mit einer botanischen Kapsel über den Rücken gehangen, lief er vor Karls Pferde so gewaltigen Schrittes hin, daß dieser ihn nicht erreichen konnte. (Rogge 1926: 23)

Karl, der Protagonist des Gemeinschaftsromans und Schlemihl treffen sich später in einem Wirtshaus. Karl, verwundert Schlemihl hier zu sehen – „Ich würde dich eher unter den Esquimaux, den Chinesen oder den Araukanern vermuthet haben“ (Rogge 1926: 24) – erkundigt sich nach dessen Wohlergehen und was er nun treibe. Schlemihl antwortet, seine finanzielle Lage sei schwierig, aber:

Nun, es fängt an, mir besser zu ergehen, meine Sache kommt in Schwung, ich bekomme Praxis, Ansehn, und sogar manchmal ein wenig Geld. – „Praxis“ frug Karl verwundert, und der andere rückte nach einigem Zögern mit der Sprache heraus, – „Nun ich will es mit gewohnter Offenherzigkeit sagen, ich bin der Wunderdoctor dieser Gegend. Ich magnetisiere.“ – „Was, guter Schlemihl!“ schrie Karl auf, „Du Doctor und Wunderdoctor obendrein“ [...]. (Rogge 1926: 24)

Schlemihls Versuche, sich zu rechtfertigen gipfeln schließlich darin:

Bin ich denn unehrlicher denn ein Becker, der Brodt bäckt für Geld? Ist nicht der Aberglaube dem Menschen viel unentbehrlicher denn Brodt? Aufgedrungen ist sie mir die Rolle, die ich spiele. Ich habe nichts gelernt, wovon ich mich redlich ernähren könnte und meine Geschichte der Esquimaux zu drucken beehrten die billigsten Buchhändler von mir 300 Reichstaler anstatt Honorar anzubieten. Man klage die itzigen Menschen, ihre Aufklärung, ihren Unglauben an, der sie in Noth ihres Leibes nach der neumodisch gekleideten Magie gierig greifen läßt – nicht mich, wahrlich nicht mich, der von der Welt eben Weltklugheit zu erlernen sich lang genug gesperrt hat. [...] So liege ich jetzt auf den Knien vor dem großen Genie unserer Zeit ...” – „Und dieser wäre?“ – „Wie können Sie nur fragen! Mesmer“ (Rogge 1926: 25/26)

Diese Fragmente können in philologischer Hinsicht freilich nicht den Status eines geschlossenen und zum Druck freigegebenen Textes beanspruchen. Es bleiben Bruchstücke, geschrieben für einen Gemeinschaftsroman, ohne geschlossene Struktur, die nicht auf derselben Ebene wie *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* anzusiedeln sind. Dennoch setzen sie sich selbst in eine Kontinuität, wenn es im eben zitierten Satz heißt: [...] *der von der Welt eben Weltklugheit zu erlernen sich lang genug gesperrt hat* und damit auf die beschriebene 'Entwicklung' des Protagonisten in *Peter Schlemihls wundersame[r] Geschichte* rekurriert wird. Die Fragmente legen einen kritischen Blick auf den Mesmerismus offen. Ihr Autor Chamisso wird dabei mehr

den modischen Mesmerismus Berlins vor Augen gehabt haben (vgl. Barkhoff 1995: 269–74) und weniger den integren Mesmerismus seines fremden Freundes Kerner auf den schwäbischen Dörfern. Die Figur Peter Schlemihl jedenfalls, auch das spricht für die Kontinuität, ist auch in den Fragmenten kein bürgerlicher Heros. Vielmehr beweist er sich erneut als genügsam-nüchterner Außenseiter, der sich sowohl mit seinem persönlichen Schicksal als auch mit den gesellschaftlichen Zeitläufen abzufinden gelernt hat, dem Misslichen, das er vorfindet, anzupassen versteht und, so gut es geht, ihm eine erträgliche Seite abzugewinnen versucht. Es ist indes der hohe Preis seiner Schattenlosigkeit – der in den Fragmenten nicht noch einmal expliziert wird, aber vom Leser für das Gelingen der Narration vorausgesetzt werden muss – der ihn in den Stand setzt, den Mesmerismus und die damit verknüpften Schattenvorstellungen zu durchschauen und für sich die Gewissheit zu besitzen, dass es im Mittelreich keine Schatten gibt.

Primärliteratur

- Chamisso, A. v. 1975. (Erstveröffentlichung: 1814): Peter Schlemihls wundersame Geschichte. Hg. von Volker Hoffmann. *Sämtliche Werke in zwei Bänden*. Nach dem Text der Ausgaben letzter Hand und den Handschriften. München: Winkler.
- Chamisso, A. v. 1999. *Der Doppelroman der Berliner Romantik*. Zum ersten Male hg. und mit Erläuterungen dargestellt von Helmuth Rogge. Nachdruck der Ausgabe Leipzig: Klinkhart und Biermann, 1926. Hildesheim, Zürich, New York: Olms. 2 Bde.
- Görres, J. v. 1911. *Ausgewählte Werke und Briefe*. Bd. 1 1797–1819. Hg. von Wilhelm Schellberg. Kempten, München: Verlag der Kösel'schen Buchhandlung.
- Kerner, J. 1996. (Erstveröffentlichung: 1811.) *Die Reiseschatten*. Hg. Gunther G. Grimm Frankfurt/M.: Insel.
- Kerner, J. 1998. *Klecksographien. Hadesbilder klecksographisch entstanden und in Versen erläutert von Justinus Kerner*. Hg. von Horst Brandstätter. Stuttgart: Lithos.
- Kerner, T. (Hg.) 1897. *Justinus Kerners Briefwechsel mit seinen Freunden. Durch Einleitungen und Anmerkungen erläutert von Dr. Ernst Müller*. 2 Bde. Stuttgart, Leipzig: Deutsche Verlagsanstalt.
- Lavater, J. C. 1984. (Erstveröffentlichung: 1775–1778.) *Physiognomische Fragmente zu Beförderung der Menschenkenntnis und der Menschenliebe*. Leipzig, Winterthur. *Physiognomische Fragmente*. Eine Auswahl. Stuttgart: Reclam.

Sekundärliteratur

- Barkhoff, J. 1995. *Magnetische Fiktionen. Literarisierung des Mesmerismus in der Romantik*. Stuttgart: Metzler.
- Detering, H. 1994. *Das offene Geheimnis. Zur literarischen Produktivität eines Tabus von Winckelmann bis zu Thomas Mann*. Göttingen: Wallenstein.
- Dubois, P. 1998. *Der photographische Akt: Versuch über ein theoretisches Dispositiv*. Hg

- Herta Wolf. Amsterdam, Dresden: Verlag der Kunst. (frz. Original: L'Acte Photographique. Edition Nathan pour la France 1990)
- Foucault, M. 1974. *Die Ordnung der Dinge*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. (frz. Original: Les Mots es les choses. Edition Gallimard 1966)
- Geertz, C. 1983. *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Greenblatt, S. 1994. *Wunderbare Besitztümer. Die Erfindung des Fremden: Reisende und Entdecker*. Berlin: Wagenbach. (engl. Original: Marvelous Possessions. Oxford: University Press.
- Grüsser, O. 1987. *Justinus Kerner 1786–1862, Arzt – Poet – Geisterseher*. Berlin, Heidelberg: Springer.
- Hoffmann, V. 1975. „Nachwort“. In: Adelbert von Chamisso: *Sämtliche Werke in zwei Bänden*. München: Winkler, 665–699.
- Kluge, G. 1968. *Text und Materialien zur Interpretation von Achim von Arnims „Das Loch oder das wiedergefundene Paradies – ein Schattenspiel“*. Berlin: de Gruyter.
- Mann, T. 1945. *Chamisso. Adel des Geistes. Sechzehn Versuche zum Problem der Humanität*. Stockholm: Bermann-Fischer Verlag, 29–55.
- Soeffner, H-G. 2000. *Gesellschaft ohne Baldachin. Über die Labilität von Ordnungsstrukturen*. Weilerswist: Velbrück.
- Stoichita, V. 1999. *Eine kurze Geschichte des Schattens*. München: Fink.
- Weinrich, H. 1993. Chamissos Gedächtnis. In: *Der gefundene Schatten. Chamisso-Reden 1985–1993*. Hg. v. Dietrich Krusche. München: A 1 Verlag
- Wilpert, G. v. 1978. *Der verlorene Schatten. Varianten eines literarischen Motivs*. Stuttgart: Kröner.

The Significance of the Heracles-Artemis Saga in Henrik Pontopiddan's *De dødes rige*

Gergye László

Pontoppidan's novel follows the paradigms of the 20th century mythical novel. The most significant symbolical elements are derived from the Heracles and Artemis saga and focus on the figure of Hermes. In the novel, this mythical value is represented by the emphasis on the interactions between the three characters Torben Dihmer, Jytte Abildgaard and Asmus Hagen.

The life story of the main character, Torben Dihmer, is embedded in the antique myth of Heracles. The parallel between these two characters are signified by direct as well as some indirect implications. According to ancient tradition, Heracles, after having been initiated to the Mysteries of Eleusis, descended to the Underworld where his character altered to such an extent that on his return he became totally unrecognizable. He became deeply melancholic. He was empowered by madness and committed a sequence of horrifying murders. In fact, through his journey in the Kingdom of Hades, Heracles changed such a lot that after his return to Boeotia he was given the name derived from Kharon and thus became known as Kharops (Kerényi 1977: 302, Kerényi 1962: 66–71).

The phrase – “*En virkelig opstandelse fra de døde.*” – is a phrase used by one of Dihmer's acquaintances to comment upon his wondrous recovery while Consul Kolding greets him by saying, „*Velkommen tilbage fra de dødes rige!*” (Pontoppidan I, 46, 48). Upon his return, the landlord himself refers to his unfulfilled love as, „*igen begyndte at indspinde ham i sin nessusskjorte.*” (I, 61) In the same connection, he refers to his regained manliness as “*foreløbig fangen som Herkules og holdt garn for Lydiens dronning*” (I, 84). At a point Asmus Hagen even addresses him as Hercules, not to mention the fact that Dihmer with his curly beard “*lignede en græsk gud*” (I, 62).

Hermes is one of the most colourful figures of Greek mythology. Of his wide range of characteristics, Asmus Hagen carries the messenger, the agent and the witchdoctor having the magical power to cure. According to tradition, Hermes was the forefather of the Nation of the Messengers who played a major role in the rituals of the Eleusinian Mysteries. It was the ritual which brought the God apostrophised Ambassador of Hades in close connection with the Underworld. The Kingdom of Souls lies on the interrelated borders of existence, where the intermediary function of Hermes developed. In the same way, Asmus Hagen, the doctor, is the citizen of two worlds. His profession is related to both life and death, and, as in antique epics, the divine messenger appears when the borderline between afterlife and earthly life is

not distinct. Asmus Hagen also makes his appearance at this critical moment in a man's fate. Hermes, the experienced witchdoctor of Homer's epics, gives Odysseus magic herbs against Circe's magic potion. Accordingly, Asmus offers wonder pills. The assistance, however, is not primarily of material nature. Aside from giving pills to Torben Dihmer, Asmus Hagen brings him the news of Jytte Abildgaard's still being single. Hermes, holding the Wand of Magicians and Mediums in his hand, opens the seemingly locked door of reincarnation (Kerényi 1944: 13–95).

Throughout the novel, Asmus Hagen also plays the role of an intermediary. He is the one who is solely responsible for the meeting of Torben and Jytte. He is also the link between the two after they have parted. Hermes is the messenger, the agent, so to speak, between the ever opposing and ever warring sexes, man and woman. According to mythology, he does not have a direct connection with reproduction and fertility. The end product of his activity is usually a perfect union, perhaps blessed by children. This aspect is reflected on by the myth of Hermaphroditus the bigendered creature which carries within itself both masculine and feminine features. According to the Saga of Theophrastos, man and woman were created in one perfect unity, but were later separated. The Greeks of Antiquity held Hermaphroditus responsible for the reunion of the two sexes and the reestablishment of the original state of divine harmony.

A few pages into the novel, we find that Jytte, the main female character dreams of the unity with her divine male counterpart. Her male twin is a lonely man who according to the tale of Theophrastos will come and join her in order to be united with her in perfect harmony. This man, however, exists only as an ideal which at the moment of realization loses all relevance. Jytte realizes her old fears after Torben's return and says,

hun aldrig havde været begejstret for: de små øjne, der sad så utilladeligt nær hinanden, den lidt firskarne næse og disse milelange kinder! (Pontoppidan 1986: I, 59)

Not much later, however, the disturbing concrete nature of the physical contours fades into the distance and transforms into an unearthly and blurry astral form:

såe ham for sig, sådan som han om aftenen dernede på hotellet var kommen frem i døren till læseværelset, trods herredragtens ensartethed så forskellig fra alle andre mænd, med et skær over sit ansigt, som kom han inde fra en anden verden. Sådan havde hun hele tiden set ham for sig denne nat, da hun ikke kunne sove. En forklaret skikkelse 'tvillingbroderen' den så længe ventede befrier, der skulle komme som den gudsendte ridder i eventyret og løse hendes stakkels forroldede sjæl af dens tornerosesøvn. (Pontoppidan 1986: I, 73)

Were Dihmer to follow the fate of Heracles, Jytte could be perceived as the alterego of Artemis. She unites the virtues of her brothers and thus carries within herself, as a genetic code, the passion for hunting “characteristic of man and the withheld abstinence” characteristic of a virgin.

Der havde altid været så meget hos Jytte, der på ægstende måde mindede hende to sønner, så forskellige de iøvrigt alle tre havde været. Som barn havde hun mest lignet Arvid. Hun havde haft hans åbne, pågående væsen, hans stormende lunefuldhed. Men med årene havde det vejragtige i hendes sind fået en mere skjult og snigende karakter som hos Ebbe. (Pontoppidan 1986: I, 87)

Therefore, Enslev's refers to Jytte as Diana (*"Du altid flygtende Diana"*) who refuses Torben Dihmer on both occasions because of her vow of chastity (I, 199).

According to mythology, whenever the moon shone Artemis was always present. It is because of this belief that the ancient Greeks associated the cleanliness of virginity with the coldness of the clear moonlight. Thus, the Greek atmosphere is further induced by the fact that the meeting of the lovers in the first part is many times framed in a setting with the moon as background. When Torben accompanies Jytte on her way home, *"var det klart, hvidt måneskin"*, at one point the man *"havde set hende blegne i måneskinnet"*, and after their departure *"Oppe i sit månelyse kammer blev Jytte i nogen tid stående ved det åbne vindu"* (I, 66–67). The blooming virginity of Artemis can also be associated with the undisturbed integrity of the woods and meadows where no-one roams, only the bees are present to accompany the joyful blossoms of the spring flowers.

Omsværmet af kvalerer, der summede omkring hende som bier om en honningblomst. Uforandret. Lige rank og ungdommeligt fyldigt. Lige uudgrundelig i sin uanfægtede jomfruelighed... (Pontoppidan 1986:I, 51)

Dihmer, like Heracles, brings with himself the secret of death, the oppressive knowledge of the other side of existence which cannot be shared, and the possession of which has made him a rootless outcast on Earth. This is exactly why Dihmer is so mysterious and exciting for Jytte. The man in his grey overcoat with a straw hat, whom she sees from the windows of her living room, cannot evoke even a spark of interest in her, for his outer appearance reminds her too much of the old *Torben*. But when she examines the lineaments of the approaching man more thoroughly, *"blev han igen den fremmede gæst fra forklarelsens rige, som hun nu elskede."* (I, 74.) Thus, Jytte's love for Torben implies a lurking passion for death which previously was expressed only unconsciously through her passion for music. Unlike her friend, she is not seeking a husband, a family nest or children at all. Instead, she wants to find the metaphysical essence of love which through the

perfectly harmonious unity with the other, leads to total annihilation. This unbound passion cannot be obstructed by anything other than the paradox of the essence of passion itself, which in its sensual reality warns woman-Artemis of the danger threatening her autonomy.

This is why Lady Berta is wrong in her belief that should her daughter marry she will blossom out, for Jytte's plans for a marriage carry no objective whatsoever. Instead of social integration it leads to a final exile from life and the situational energies of this stormy passion are gained from the incredible suffering from eternal unfulfilment of earthly emotions. Artemis, who against her sensual instincts, represents the purity of the soul, cannot give herself to a man if this man were to possess the elevated soul of Heracles, for the loss of her virginity would also mean losing her basic essence of existence. Thus, this is the reason why her marriage with the impostor painter Karsten From, is doomed to catastrophe. In Karsten's person Jytte seeks a kind of man who is non-existent in reality. A melancholic figure, who enjoys everyday life, one who has a deeper vision of the world, but at the same time is capable of enjoying all the pleasures and joys of day to day life. In her tragic misconception she seems to discover in Karsten her divine twin brother ("*paradisiske tvillingbroder*") (I, 68).

Giovan Battista Armenini, who wrote as early as 1587 that a number of ordinary artists tended to use the virtues of melancholy and eccentricity in order to appear as a genius (Wittkower 1963: 92). This is the case here when the metaphoric mythological meanings derived from Karsten From's sketches depict not an artist but rather a "Don Juan", the seducer. The first painting carries a biblical theme: The mistress Bethseba with her royal lover King David. It indicates From's divine apotheosis of love. In the second painting From uses Greek mythology, the topic being Artemis, the virgin of the woods, meeting Actaeon. The cast of characters in the allusional sense of the meaning seems quite straightforward. This places Jytte into a new position where she is made to face a new and deeper dilemma in her life. She can either take the role of Bethseba, that is give up her ego, becoming unfaithful to Torben and choosing the interior state of being the lover of From personifying King David (it is not by coincidence that his fellow painters at a point refer to him as "Your Majesty"), or by remaining faithful to herself, as the angry goddess of mythology, kill Actaeon, the lovehunter.

Karsten's figure is built as an exact opposite to Torben Dihmer's. While Dihmer's sphere of existence is that of the afterlife, Karsten is bonded by every nerve of his being to the real, earthly world. His unorganized life consists of a series of love affairs and he prefers enjoying every moment of the present to a small appreciative article in a lexicon of art of the future. To Jytte, Torben means the messenger of "memento mori", whereas Karsten summons the essence of his philosophy of life as "memento vivere". In the novel, the differences of the perspectives represented by the two men are reflected on by certain implications and derivations. When Torben returns from the land of the dead, and lying on his hotel room's bed he contemplates his unfulfilled love, there is at the same time a circus performance

taking place at the very same hotel. He turns away in disgust from the clown imitating a bug who in doing so causes frantic delight in the audience. He who had been initiated into the mysteries of the Underworld fears not death but rather the so called life of everyday terminology and the tragicomic emptiness that it carries. This is what makes him feel even as an observer of the happening as one who has traded his shroud for a jester's cap. The clown in this scene is a projection of Karsten From, who as Dihmer later defines him, seems to be not an artist but rather a circus performer. "*Han sâe forresten ogsâ nok sâ meget ud som en cirkusartist*" (II, 21). This is brought into connection with Jytte's association with Karsten's jester's cap as being his mask of melancholy.

In the same way as the first kiss represented the breaking point of Jytte's and Torben's relationship, this momentum represented the dividing line in Jytte's relationship with Karsten as well. It is no wonder that the seducer wishes so much to get that first kiss. "*Kunne han blot komme sâ vidt med hende, at han en eneste gang fik lov til at kysse hende!*" (II, 103). When this happens Jytte's resistance is shattered and the pendulum of her ego swings to the extreme furthest point in the direction opposite the one of her moral way of being. The distressed ego desperately tries to deny the unbearable weight of its essence and allows itself to head uncontrollably in the direction of becoming overpowered by an instinctively erotic life form. This experiment, however, is doomed to fail: no matter how hard she tries to be a part of everyday life she will not succeed for her ego is constantly and fully aware of her conscience becoming something she had not wanted to be (Kierkegaard 1978: 120). Shortly after the honeymoon, melancholy overcomes her and the emptiness of her relationship directs her towards the sweet memory of Torben Dihmer. This time her distress cannot be eased by music. As a matter of fact, a sad song sang to her by Karsten only makes her feel even more depressed. According to the 11th-century philosopher Constantinus Africanus, stringed instruments are not capable of banishing melancholy from one's soul (Földényi 1992: 143). Indeed Karsten's lute evokes nothing but remorse in Jytte's conscience. It seems as if through the sadness of Karsten's song the betrayed Torben speaks to her who has chosen to live in the valley of darkness rather than live without his eternal love in the light. For he who understands the passing of life to be only temporary, death is not death but fulfillment. Of course not from the Christian but from the ancient Pagan beliefs' perspective, in which the relative differences between life and death become insignificant to the primary importance of existence. Life on Earth is none other than preparing for death, which marks the beginning of the afterlife and the start of the fulfilment of the essence of existence. The Pagan ritual of the masquerade ball held by Dihmer on the day of the agitation of the farmers, marks the final state of this preparation. The cult of the Pagan ritual embracing the mysteries of existence is put in opposition with the insignificance of a political exhibition:

jeg har i sinde at gentage demonstrationen ved første anledning, f. eks. Til skt. Hans, dersom det er rigtigt, at der forberedes et nyt møde på Sandhøjen den dag. ... Jeg indbyder den dag til en midsommerfest herude på engene. (Pontoppidan 1986: II, 181)

Heracles, who according to mythology was burnt at the stake, before his death sat on a large pile of wood awaiting death. As he was sitting on that pile on Mount Oeta, he waited for the appearance of a foreign wanderer. Just as Torben Dihmer, who spent the last weeks of his life in a wooden lodge in a forest. The divine sign, the appearance of the foreign wanderer is personified by Kjeld Borgen. A few days later the estate caught fire. The flames over the territory shone like rays of the Sun as the gigantic stake burnt. Not far from an uncovered spot in the yard stood Torben Dihmer watching the raging fire burn. As Heracles, who took the stake by his own free will and thus his features became divine in the purifying fire, so did the raging fire on the estate clear the conscience of the landlord and free him from all his earthly agonies: "*Det var noget i dette vilde flammebål, som virkede befriende på hans sind*" (II, 232).

According to the medieval beliefs a year is a gate made of Oak, wide open at midsummers eve and slowly closing as the days get shorter. In Greek mythology Heracles could be the doorman of Heaven because he died at the time of midsummers eve (Graves 1955 II, 203). Like the Heros of Saga, Torben Dihmer also died shortly after Midsummer's eve. The Greeks believed the gate to the Underworld to be found far to the west of the horizon, the area of which was believed to be the Kingdom of Artemis. Heracles never misses to stand at the gate of Olympus and wait for dusk when Artemis heads homeward from her hunt (Graves 1955: II, 205). This belief verifies Torben Dihmer's bed being in the westernmost point¹ of his house, facing the westerly meadows from where he would await the coming of his one and only true love (Graves 1955: II, 205).

I det lille sovekammer var, der vendte ud mod de frie marker i vest, stod sengen langs den indre væg, hvorfra han under sygelejet havde kunnet følge skyernes gang på himlen og aftensolens dalen. (Pontoppidan 1986: II, 240)

Here Pontoppidan consciously leaves the motive of the wedding of Heracles and Hebe insignificant to mention and sets a completely different relationship in the mythological background of the novel: in the idealistic conditions on Olympus of Artemis and Heracles, where solitude and unity go hand in hand with silent happiness. This would also be the form in which Torben and Jytte would have been able to find happiness while still preserving the authenticity of their existence.

In the ancient mythology the base of the apotheosis of Heracles is the promise of immortality, which puts an end to all earthly sufferings. At the end of the novel the meaning of human sacrifice becomes clear to Jytte as well:

Pány viste han sig for hende, sådan som hun havde set ham hin aften på det italienske hotel, da han midt under varieteforestillingen kom frem i døren og stirrede på hende med et stort, forundret blik. (Pontoppidan 1986: II, 240)

The purifying fire of death leaves the essence of Torben Dihmer's Heros-ego untouched whereas the Artemis-ego of Jytte, who is expecting Karsten's child, burns to ashes in the sensuality of her passion. "*Hvad har jeg gjort!*" (II, 240) – she creams as a modern Deianeira facing the sky, since with this misfortunate step she loses everything without gaining anything.

Jytte, who is turning her back on life, seems to sense the significance of the past over the momentum of the present existence through Torben's kiss. It is in *Gjentagelse* that Søren Kierkegaard writes about the high point of a man's life which can be reached in a moment in which eternity flows back into the present. The succession of time deprives love from its essence and bonds the one who seeks immortality in the mortal world in which a beginning is inevitably followed by an end. Thus, in the primary moment of love the present and future struggle with one another to gain control over the passing of time (Kierkegaard 1978, V, 120).

The moment, however, eliminates man's greatest enemy, time, the movement of which opens the door to an eternal opportunity of endless possibilities. Possibilities as such mean alternatives by which man again and again is forced to make decisive conclusions. Time thus opens space for consideration, the larger the space for rational contemplation within the limits of mortality, however, the greater the chance for an inevitable misconception. Only the moment collides with eternity, which by repetition can force the time intervals of the past and future within the present. The moment, however, can only imply the divine perfection of another dimension. Its light is eliminated in a split second and the span of its movement can only be reproduced by the intuitive power of Kierkegaard's theory of repetition. During Jytte's kiss with Torben perfection is reached for a split second. This moment accompanies them until their deaths. After having retired to Favsingholm, Torben in a half conscious moment of a dream again

"befandt han sig på en svimlende høj stentrappe, der mellem sydlandske havemure gik i zigzag op ad en bjergskråning. Trinene var høje, og Jytte, der fulgte bag efter ham, måtte ofte hjælpes med en handsrækning. Foran gik fru Bertha. Som følge af trappens slyngningar blev hun undertiden usynlig for dem, og just som de ventede på et sådant øjeblik, vågnede han op med et ryk og måtte snappe efter vejret på grund af sit hjertes vilde banken." (Pontoppidan 1986: II, 187)

Jytte is helped by Dihmer, who is always a step ahead in the analysis of life. It is this suppressive knowledge which makes it possible for her to endure life:

havde hun søgt tilfulgt i denne påmindelse om at møde sorgen med genkærlighed. Fra det fjerne havde Dihmer uden selv at ane det rakt hende en vannehånd i undergangens time og holdt hende oppe. (Pontoppidan 1986: II, 237)

The hidden reference at the stairway can be understood as a metaphor of life, where the twists and turns of the labyrinth always lead to unknown destinations. For Jytte, the loss of Dihmer should lead to suicide, his memory, however, gives her strength to live a life with dignity after having given birth to her child.

In the novel the seemingly insignificant details of ancient mythology are given emblematic meaning as well. One of the most straightforward forms of expressing this is the Ram Motive, which is mentioned twice in the analogy of Torben Dihmer's psychological description. The long ram shaped face of the landlord ("*lange væddersansigt*") mentioned on the second page of the novel raises the reader's attention (I, 8). Consul Kolding's comment makes it more clear that we are dealing with a significant feature: "*Den vædderprofil er da ikke til at tage fejl af!*" (I, 48).

Aries is the first sign of the zodiac, it is the symbol of spring and reincarnation. This explains the expression stating that after Asmus' cure Torben almost completely recovers. "*Efter nogle ugers forløb følte Torben sig næsten rask*" (I, 41). In late medieval emblematics the signs of the zodiac carry significant values. This is in close correspondence with the development of astrological studies the roots of which are embedded in antiquity and according to which every sign in the zodiac signifies a certain part of body. These signs not only signify, but also influence the function of their corresponding body parts, the Ram signifying the head thus also influences its function. The macrocosmic system of the zodiac therefore influences the microcosmos of mankind the same way the elements and planets do. According to Torben Dihmer's notes, there are telepathic connections between certain cosmic phenomena and certain bodily functions of man. Dihmer

ville gødtgøre tilstedeværelsen af en telepatisk forbindelse mellem visse bevægelser i verdensrummet og hans egen organismus funktioner. Med omhyggelighed var disse ført tilbogs på rudet papír, hvor der tillige var indtegnet grafiske fremstillinger af planeternes bevægelser i himmelrummet, af månens og solpletternes af-og tiltagen, luftens fugtighedsgrad o. s. v. (Pontoppidan 1986: II, 206)

This explains why Torben's death occurs when the moon (Artemis) has the greatest influence at sunset in the month of Cancer.

Notes

“Formerly, Heracles’ soul had gone to the Western Paradise of the Hesperides.”
(Graves 1955: II, 205)

References

- Földényi L. 1992. *Melankólia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Graves, R. 1955. *The Greek Myths*. Edinburgh: Penguin Books Ltd.
- Kerényi K. 1962. *Die Mysterien von Eleusis*. Zürich: Rhein Verlag AG.
- Kerényi K. 1977. *Mitológia*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kerényi K. 1944. *Hermes der Seelenführer. Das Mythologem von mannlichen Lebensursprung*. Zürich: Rhein Verlag AG.
- Kierkegaard, S. 1978. *Gjentagelse*. In: *Samlede værker*, udgivet af Drachmann, A.B. Heiberg, J.L., Lange.H.O. V. København: Gyldendal.
- Kierkegaard, S. 1978. *Sygdommen til døden*. In: *Samlede værker*, udgivet af Drachmann, A.B., Heiberg, J.L., Lange, H.O. XV. København: Gyldendal.
- Pontoppidan, H. 1986. *De dødes rige*, udgivet med efterskrift af Thorkild Skjærbek. København: Gyldendal.
- Wittkower, M., 1963. *Born under Saturn. The Character and Conduct of Artists. A Documental History from Antiquity to the French Revolution*. London: Oxford University Press.

SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA

BEVEZETÉS AZ ALKALMAZOTT NYELVÉSZETBE

Egyetemi jegyzet

**Miskolc: Miskolci Egyetem,
Bölcsészettudományi Kar, 2003. 262 pp.**

*Antropológiai nyelvészet, Fordítástudomány,
Neurolingvisztika, Pszicholingvisztika, Szociolingvisztika*

Megvásárolható vagy megrendelhető:

Takács Zoltánné

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Modern Filológiai Intézet

Miskolc-Egyetemváros 3515

Tel: 06 46 565 000, 06 46 565 111/17-66

E-mail: nyebeata@silver.uni-miskolc.hu

K r ó n i k a

János Bánfihunyadi: Goldsmith, Alchemist, Chemist

Gömöri György

The first Rosecrucian Manifesto was published in Cassel in 1614 and the following spate of publications expressing the spirit of this Hermetic movement of philosophical-religious (Protestant) reform were, by and large, connected with Frederick, the Elector Palatine (Yates 1972: 54). While nobody could exactly locate the “R.C. Brotherhood”, at least one important English scholar, Robert Fludd knew Dr Michael Maier, author of the emblem-book *Atalanta fugiens*, and a leading defender of the Rosecrucian movement; they also had the same publisher, De Bry in Oppenheim (Yates 1972: 70).

What characterizes the Rosecrucians is their strong Paracelsist orientation (read: “modern” views on medicine), great interest in alchemy and Hermetic interpretation of the “Philosopher’s Stone”; also their antagonism to the Jesuits. Most Rosecrucians, it seems, were Protestant (either Lutheran or Calvinist, and in the case of Fludd, Anglican) and their hopes about reform and spiritual renewal in Europe were dashed by the Bohemian debacle in 1620: after 1620/21 there are almost no more “Rosecrucian publications” (Yates 1972: 92). In other words, politically these hopes had been invested in the person of Frederick the Palatine and disappeared with his flight from Prague, even if on a philosophical or alchemistic level the ‘Rosecrucian’ discourse would continue amongst some scholars.

This is the intellectual background to the activities of János Bánfihunyadi, known in England as “Hans” or (occasionally) “Johannes Hunniades”. He was born in a Hungarian Protestant family at Nagybánya in Northern Transylvania (today Baia Mare in Romania), his father being Calvinist Superintendent of the Reformed Church (*Ambix* 1977: 171), and after working a few years as goldsmith in the town of Kassa in Upper Hungary, he decided to try his luck abroad. Presumably he spoke not only Latin, but also German, and it is likely that he travelled through Germany in 1608 when he first came to England. That he arrived in London at that date we know from the inscriptions in an ornate Hungarian Bible which he donated to the Bodleian Library nine years later, before his return to Hungary. (Later this Bible was sold as a duplicate to Christ Church Library in Oxford where it is kept to this day.) Visiting Oxford on July 15th 1617, the Hungarian Bible was Bánfihunyadi’s farewell present,¹ yet it is unlikely that Bánfihunyadi had then wanted to return to his homeland for good. In fact, he was back in England next year, or the latest in early 1619, when he married an

Englishwoman, Dorothy Colston of Kent. They had several children, the younger one, Johannes Bánfihunyadi jr. also starting out as chemist but ending his life as a very rich money-lender of unsavoury reputation; his tomb exists to this day in the vault of St Leonard's Church, Shoreditch.²

Bánfihunyadi's career in England is interesting on several counts. While during the first phase of his residence in London he could eke out a living as a free artisan, he was not a member of the Goldsmiths Guild, and it was not until his final settling down in England that he became known as a useful member of the scholarly community (which, of course, at the time meant not only University dons but also doctors and alchemists). His first contact in this respect must have been Dr Arthur Dee, John Dee's son, who most likely commissioned "Hunniades" to return to his native land for some antimony, or "*prima material*" (primary matter), mentioned later in Dee's *Arca Arcanorum*³.

The first written praise of Bánfihunyadi's comes from the appendix to Cornelius Drebbel's *Tractatus duo...* (Hamburg, 1621) entitled "Epistola ad Jacobum I. de Perpetui Mobilis Inventione" by the German scholar Joachim Morsius who visited London in 1619/20 and often met the man whom he calls his "familiarus...carissimus" (a close and very dear friend) there. This is followed by two inscriptions in *Alba amicorum*, one from 1620 in Jacob Fetzer's and the second from Daniel Stolz von Stolzenberg's album in 1623, which show Bánfihunyadi's strong links with the alchemists of the period.⁴ (Fetzer 1620: 327 and Stolz 1623: 334–335). The Hungarian expatriate draws alchemical figures in both *alba* and inscribes quotations from the *Rosarium* (attributed to Hermes Trismegistos), from Sendivogius and, last but not least, from the Bible. What is clear from these inscriptions is not only the fact that Bánfihunyadi was at home in the arcane disciplines, but also that he did not think these were at all contradictory to the exercise of piety, i.e. to his Protestant religious beliefs. Something that he shared with his friend Arthur Dee was Bánfihunyadi's admiration for the writings of Basilius Valentinus, a Benedictine monk with strong mineralogical and chemical interests who was born in the kingdom of Hungary and often praised Hungarian minerals in the strongest terms, e.g. claiming that "in Hungary are digged the fairest and best sulphuralloys and Mineral or Mine Vitriol".⁵

One could even say that there were two factors which helped János Bánfihunyadi's career in England: first of all, he drew heavily on the work of a fellow countryman generally revered by alchemists (and Basilius Valentinus always stressed his Hungarian origins), secondly that his name rang familiar to most educated Englishmen of the age, for the cult of the great János Hunyadi of the fifteenth century still survived until the age of Shakespeare when readers of Richard Knolles's Turkish history could read about "Hunniades" and learn that he was an even better military commander than the famous Scanderbeg (Knolles 1603: 299). Needless to say, there was not even a distant blood relationship between the older John Hunyadi and Johannes Bánfihunyadi of Nagybánya, but the mere coincidence of surnames would

have helped in an age when Hungary must have appeared almost as exotic to the average Englishman as the Bahamas.

There is circumstantial evidence that Bánfihunyadi (who knew the French doctor Theodore Mayerne) met Robert Fludd as early as the 1620s when the latter, complaining of the lack of recognition he had to endure in his own country, pointed to the encouraging letters received from abroad. Fludd claims that he got many such letters from “Polonia, Prussia, Germaniae, *Transylvania*, France and Italy” (Huffman 1988: 68).

As in those days comparatively few Hungarian Transylvanians were reading Fludd’s works printed in Oppenheim or Frankfurt, there is a strong probability that speaking of a ‘Transylvanian’ correspondent Fludd was either referring to a fellow-doctor like Máté Csanaki who returned to his native land already in 1629, or to someone in London who originally came from Transylvania: i.e. Bánfihunyadi. Here one should add that the military information used by Fludd in the ‘De Monumentis’ chapter of his *Utriusque Cosmi ... Historia* which describes the Hungarian fortresses of Győr (*‘Chavarino’*) and Komárom (*‘Gomorra sive Comarium’*, Fludd 1617: 384–385) had nothing to do with his Hungarian scholarly friends or informants; it came from Latin, Italian or French cosmographies increasingly popular in England at the time.

As for Bánfihunyadi’s further career, we can rely on a number of sources; for example, it is known that already in the early 1630s he was working for Sir Kenelm Digby who had set up a laboratory in Gresham College, London and that soon afterwards he started lecturing there on chemistry (Digby 1669: 226, Webster 1671: 161). Though in his only letter extant, written to Pál Medgyesi in the 1640s, he called himself “a professor *in chymia*” i.e. chemistry, (Bánfihunyadi 1874: 269) it seems that Bánfihunyadi was not a full professor of the College, for two reasons – he was married, and at the time there was no Chair of Chemistry in Gresham College. What is more likely is that (due to his continuous engagement and teaching in Gresham) at one point the Hungarian chemist received the title of Lecturer or Professor without the income that went with the established post.

Naturally, the language of his lectures would be Latin and his experiments, probably open to the public, gave him an unequalled reputation in an age when alchemy was slowly yielding its place to experimental chemistry. William Lilly, one of the best known English astrologers of the century dedicated his *Anglicus, Peace, or No Peace* to “Johannes Banfi Huniades Rivuliensis Ungarus” in 1645, calling him “Hermeticae philosophiae indagator solertissimus” and asserting that the man who he has known “not full twelve years” gained so much esteem “both in England and transmarine parts” that, ultimately, “in this last Age, no man hath attained more, hardly any have parallel’s the learned Huniades”.⁶ It is on that basis that a century and a half later Anthony A. Wood refers to Bánfihunyadi as “the great chymist” in his history of Oxford University (Wood 1815: 544).

Bánfihunyadi, especially after 1619, kept in touch with his native Transylvania and many Hungarian scholars visited him in London. Word must

have got round already in the early sixteen-twenties about his established position in England and it is most likely that he made the acquaintance of Pál Kereszturi (whom he calls in a letter “his friend”), during the latter’s peregrination in England. His name makes a brief appearance in Gábor Haller’s diary in November 1632 when he lent eight *tallers* to Haller who was temporarily out of pocket (Kovács 1990: 435).

Bánfihunyadi was at the time probably in Digby’s service, a practising chemist and an expert on minerals, for it was soon afterwards that he got an invitation and a letter of safe conduct from György Rákóczi I., Prince of Transylvania to return home to take up a Professorship at the Academy of Gyulafehérvár (now Alba Julia in Romania) (Font 1989:189). It seems almost certain that Gábor Haller was behind this invitation, for in his diary he first mentions a letter sent from Leiden to the Prince in March 1633 and then several letters dispatched to London to “Johannes Hunyadi” both in August and then (without the name of the addressee) in November of the same year (Font 1989: 436, 439, 440).

While at that time the Hungarian goldsmith-chemist was reluctant to leave London for good, he was thinking about it in the early 1640s, and in September 1644 apparently made up his mind to do so. One can surmise that this happened after his English-born wife had died, because a letter to Nagybánya from his son, Johannes Huniades jr. states that his father made him the sole heir of his fortune both in England and Hungary and that an inventory of his valuables was drawn up at the date mentioned above.⁷

In the event János Bánfihunyadi left England only many months if not a year later and died in Amsterdam on his way back to Hungary at the advanced age of seventy. His son, who was educated in the Merchant Taylor’s School and initially worked as an alchemist or chemist for Philip Herbert, the fifth Earl of Pembroke, later on made his living by lending money at high interest and died a very wealthy man, characterized after his death by a fellow-Hungarian as “a most avaricious and sordid person” (Font 1989: 189).

Ironically, while the younger Bánfihunyadi’s ornate tomb exists to this day in the crypt of St Leonard’s Church, Shoreditch, the burial place of his father is unknown and his memory is preserved (apart from Lilly’s praise and the interest of modern scholars) only by two engravings, one by Wenceslas Hollar (1644) and the other by William Marshall (1646) which show the bearded Hungarian lecturer of Gresham College holding an alembic in his hand, surrounded by alchemical mottos and quotations (Taylor 1953: 47 and Gömöri 1978: 97). In the second half of the century some of his students, for example John Webster, played an important part in laying the foundations to the science of chemistry and mineralogy.

Notes

- ¹ This is the date of the donation inscribed in the Hungarian Bible which is now in Christ Church Library, Oxford, under signature NA. 5.2.
- ² London County Council Survey of London Vol. VIII. The Parish of St Leonard, Shoreditch, London 1922: 112–113.
- ³ British Library, MS Sloane 1876, fol 82. Dee also met Michael Maier in 1612, cf. J.B. Craven, *Count Michael Maier*, London 1910, 3.
- ⁴ Wolfenbüttel, Herzog August Library, Cod Guelf, MS 231 Blankenburg, fol 327 and Karolina (University) Library, Uppsala MSY 132/d, fol 334–335.
- ⁵ *The Last Will and Testament of Basilius Valentine*, London 1671. 7–8.
- ⁶ William Lilly's unpaginated letter of dedication in Angelicus, peace or no peace, also quoted by F. Sherwood Taylor and C.H. Hosten in *Ambix* V. 1–2. (1953) 46–47.
- ⁷ Nagybánya 1912: *Nagybánya város jegyzőkönyvei*, II.kötet, MS, Országos Széchényi Könyvtár MS Fol.Hung. 1912. IV fol.129.

References

- Bánfihunyadi János 1874. Egy magyar alumnus levele Angliából, Bánfihunyadi's letter to Pál Medgyesi. *Erdélyi Protestáns Közlöny*.
- Digby, Sir Kenelm, 1669. *Of the Vegetation of Plants*. London.
- Font Zsuzsanna (ed.) 1989. *Téleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700*, (Fontes Rerum Scholasticarum III.). Szeged.
- Fludd, Robert 1617–1618. *Utriusque Cosmi, majoris scilicet et minoris, Metaphysica*, Vol. I., Oppenheim.
- Gömöri György 1977. New Information on János Bánfihunyadi's Life. *Ambix*, Vol. 24, November.
- Gömöri György 1978. Bejegyzések Bánfihunyadi János oxfordi bibliájában. *Magyar Könyvszemle* 94. 1978/1.
- Huffman, William H. 1988. *Robert Fludd and the End of the Renaissance*. London–New York.
- Kovács Sándor Iván (ed.) 1990. *Magyar utazási irodalom*. 15–18. század, Budapest: Szépirodalmi.
- Knolles, Richard 1603. *The Generall History of the Turkes*. London.
- Webster, John 1671. *Metallographia or an History of Metals*. London.
- Wood, Anthony A. 1815. *Athenae Oxoniensis*. Vol. II., London.
- Yates, F.A. 1972. *The Rosecrucian Enlightenment*. London and Boston.

Könyvszemle

Alberto Álvarez Lugrís
**Os falsos amigos da
traducción. Criterios de
estudio e clasificación**
(Universidade de Vigo. Servicio de
Publicacións, 1997. 166 pp.)

Horváth Péter Iván

Álvarez Lugrís (Melide, A Coruña, 1969) a Santiagói Egyetem végzős angol nyelv és irodalom szakos hallgatójaként kezdte írni könyvét 1992-ben. Egy évvel később az irodalmi és tudományos-műszaki fordításról szóló cáceresi szimpóziumon már kifejtette egyes megállapításait. 1994 decemberében sikeresen megvédte „Az angol–gallego fordítás hamis barátai – kutatási és osztályozási szempontok” című értekezését, amely többszörös átdolgozás után e könyvben nyerte el végleges változatát. Ezenkívül számos gyermekirodalmi fordítás, valamint a fordítás és a számítógépes nyelvészet elméletéről és gyakorlatáról szóló írás fűződik a nevéhez. Jelenleg a Vigói Egyetem angol–gallego nyelvtanára.

A bevezetés arról szól, hogy a kontesztív nyelvészek régóta emlegetik, mégsem elemzik behatóan a hamis barátokat, mivel azok egyetlen létező nyelvészeti modellbe sem illeszthetők bele. Bár 1976-ban a román Copceag és az osztrák Wandruszka egyaránt új terület kijelölését sürgette a hamis barátok kutatására, ezt ők maguk nem tették meg. A másik alapproblémát az okozza, hogy a „hamis barátok” jelentése többnyire homályos, akárcsak az, hogy a fogalom milyen nyelvi egységeket foglal magában. Bár tudományos érdeklődésben nem volt hiány, sőt számos lexikográfiai „fekete lista” is készült e fordítói csapdákról,

egyetlen mélyreható és módszeres vizsgálat sem adott választ a következő kérdésekre: (1) hogyan tekinthető a nyelv jól felépített rendszernek, ha folyvást ilyen „rendszerneküliség” jellemzi? (2) Hogyan egyeztethető össze a nyelvi jel változatlansága a szemantikai „rendellenességekkel”, a többalakúsággal és a homonímiával?

Az „Elméleti problémák” a kutatás előfutáraitól számol be. Wandruszka már 1969-ben rámutatott a „lexikai fölöslegre”, a polisziemiából és a többalakúságból adódó rendszerneküliségre, amelyek jellemzőek minden természetes nyelvre. Schulte-Herbrügen 1978-ban arról írt, hogy az állandó használat bővíti a szavak jelentéskörét, egyes jelentések kiszorítanak másokat, az újak pedig gyakorta felváltják a régies és elavult elemeket. Két nyelv esetében még radikálisabb e szemantikai mozgás, mivel a jövevényszó maga is jelentésváltoztatást hordoz. Miközben az eredeti etimon tovább él az átadó nyelvben, a jövevényszónak az átvevő nyelven belül átalakul a jelentése, a hangalakja viszont változatlan marad, ami létrehozza a hamis barátokat. Mindez rácsúfol a Saussure-féle következetes és rendszerszerű nyelvészeti elméletére: a nyelv – Wandruszka megfogalmazásában – soha nem zárt rendszer, hanem egy úgynevezett „polisziem-téma”, hiszen van benne hasonló és rendhagyó, többalakú és többjelentésű, fölös és hiányos, kifejtett és bennfoglalt, valamint állandó és változó.

A harmadik fejezet a definiálás nehézségeit mutatja be. A hagyományos meghatározás szerint a hamis barátok azonos eredetű, hasonló alakú, de eltérő jelentésű szavak. Álvarez Lugrís szerint azonban a kutatók helytelenül értelmezik kizárólag szószintű jelenségként az

efféle lexikai interferenciát, ahogyan a későbbiekben részletesen ki is fejti. A nyelvtanuló az anyanyelvi jelentésrendszer és kognitív szerkezet észrevétlen „szűrője” mögött hajlamos az anyanyelv alternatívájának tekinteni az idegen nyelvet, s így saját gondolatait pusztán átkódolni, az alaki hasonlóságot pedig összevetészen a jelentésbeli hasonlósággal. Az anyanyelv tehát mintegy „rákényszeríti” saját jelentés-, mondat- és alaktani szerkezeteit valamely más nyelvre. A szerző röviden áttekinti a hamis barátok néhány korábbi osztályozását és mintegy negyven megnevezését, köztük olyanokat, mint a spanyol *voces peligrosas* ('veszélyes szavak'), az angol *treacherous twins* ('hűtlen ikrek'), az olasz *trappola* ('csapda') és a francia *fausses concordances lexicales* ('hamis lexikai megfelelések'). Ő maga a szónál tágabb kategóriának tekint a jelenséget, ezért kitart a *hamis barátok* megnevezés mellett. Saját rendszerében öt szintet különít el: (1) szavak, (2) állandósult szókapcsolatok, közmondások és szófordulatok, (3) mondat szerkezetek, (4) nyelvtani nem, (5) beszédhelyzetek és konnotációk.

A hamis barátokként viselkedő szavak (1) neve Álvarez Lugrís saját terminusával „heteroszemantikus homomorfok”. Esetükben a hibaforrás egyrészt az alaki (olykor hangzásbeli, máskor írásképi) hasonlóság, másrészt a nyelvek eltérő valóságtagolása. Az alaki hasonlóságon belül a szóeredet további két halmazt alkot: „rokonszók” (angol *diffidence* 'félénkség' ≠ spanyol *difidencia* 'bizalmatlanság'), illetve „idegenek” (angol *salvage* 'megmentés' ≠ spanyol *salvaje* 'vad'). Hogy a hamis barátok hangzásának és helyesírásának hasonlóságában lehetséges-e fokozatokat megkülönböztetni, az nagyrészt személyes megítélés kérdése. A tévedés veszélye valószínűleg az idegen nyelv ismeretével fordítottan arányos, ráadásul ezt a két nyelv rokonsága vagy éppen idegensége nem is mindig befolyásolja. További alosztályokat határoz meg a teljesen eltérő jelentés, a

részleges eltérés, illetve a nagyobb vagy kisebb jelentéskör. A szófajok is kimetszik saját halmazukat: azonos (angol *deprecate* 'helytelenít' ≠ spanyol *deprecar* 'kérlel'), illetve eltérő (angol *advert* 'hirdetés' spanyol *advertir* 'figyelmeztet'). Végezetül előfordul a paragrafia is, azaz a csekély helyesírási eltérés (német *Orchester* ≈ spanyol *orquesta*). Álvarez Lugrís úgy véli, hogy a szavak véletlen egybeesésére sem árt odafigyelni, de tudományos kutatás nem irányulhat rájuk.

Az állandósult szókapcsolatok és szófordulatok (2) többnyire metaforák, amelyek nem szó szerint értendők (angol *I know that routine* 'ezt a történetet ismerem' ≠ gallego **coñezo esa rutina* 'ismerem ezt a rutint'). A szerző olyan frazeológiai szótárakat sürget, amelyek segítenek az ilyen hibák elkerülésében. Egy példa a szintaktikai interferenciára (3) angol *to begin + gerund* ('elkezd valamit') ≠ gallego *comezar + xerundio* ≠ ('valamit valamivel elkezd'). A nyelvtani nem (4) a természetesen nemmel ellentétben teljesen önkényes, ezért sokszor okoz hibát az idegen nyelv használatakor (a szerzői mulasztást saját példámmal pótolva: spanyol *la miel* 'méz' = francia *le miel* ua.). Végezetül külön alcsoportba tartoznak a szocio-kulturális, illetve konnotációs különbségek (5) angol *the fact that* 'az a tény, hogy' ≈ gallego *o feito de que*, de szükségtelen mindig lefordítani.

A negyedik fejezet a hamis barátok megjelenésének történelmi, kulturális, szociális, szubjektív stb. körülményeit vizsgálja, nem pedig azok okát, mivel a szerző szerint ez esetben nem lehet objektív okokról beszélni. Ez tágabb értelemben a nyelvi változásra is igaz, amely háromféleképpen magyarázható: (1) a nyelvi jel önkényes, így nincs akadály a változásnak, (2) a nyelvet idegen hatások érik, (3) a rendszer különböző elemei összetartoznak, minden mindennel összefügg. A hamis barátok két további esetben jönnek létre: félrefordítás (sietőség vagy tudatlanság miatt) és a szójelentés téves megjegyzése miatt. Álvarez

Lugrís ezután különbséget tesz a természetes nyelvi változás és a nyelvi egység elleni „merényletek” között. Ez utóbbiakat azért tartja veszélyesnek, mert rendszerint „nevetséges nyelvi divatok” utánzásából fakadnak. A fordítónak tehát feladata minden idegenszerűség honosítása, az anyanyelvet pedig nem eszközként, hanem célként kell kezelnie, mivel a nyelv élő szervezet, amely minden eredeti bővüléssel gazdagodik.

Az ötödik fejezet nyelvlélektani szempontból elemzi a hamis barátokat. A szerző szerint a nyelvtanuló az idegen nyelvben nem új világgépet fedez fel, hanem anyanyelvének a szerkezeti, lexikai és szemantikai alternatíváját. Másrésztől minden beszélő úgy gondolja, hogy a világnak leginkább a saját nyelve felel meg, ezért a nyelvet azonosítja a valósággal. Egy hamis barátok típusú anomália esetén úgy gondolja, hogy a dolgok olyanok, amilyeneknek ő ismeri és látja őket. A Saussure-féle nyelvi jel *jelölt–jelölő* felépítése Copcea nyomán a következő fordítási „mikroszerkezetté” bővíthető ki: *jelentés–forrásnyelvi jelölő–célnyelvi jelölő*. Kevésbé hasonló nyelvek esetén egy talp nélküli háromszöggel, rokonnyelvek esetén pedig egy szabályos háromszöggel ábrázolható az azonos alakúság megléte, illetve hiánya. A fordítóra erősen hat a megfeleltetés vágya és a nyelvi ökonómia, amely egységesíteni és „szabályozni” törekszik a hamis barátokat, ezeket az atipikusnak nevezhető mikroszerkezeteket, s így nem létező kapcsolatok alakulnak ki. Coseriu megfogalmazásában a jelentés mindig valamely nyelv kizárólagos tulajdona, ezért soha nem fordítható, legfeljebb magyarázható, elemezhető vagy leírható. Fordítás közben tehát nem jel vagy jelentés megy át egyik nyelvből a másikba, hanem az értelem. A „jó” fordítás képlete így: FNY jelentés > értelem > CNY jelentés. A fordítási hibái: FNY jelentés > azonos alak > CNY jelentés (vagyis az értelem kihagyása).

A „Végkövetkeztetések” egyenként összegzi az egyes fejezeteket. A szerző végezetül hangsúlyozza, hogy a hamis barátoktól mint hibától csak a folytonos önellenőrzés és a lankadatlan figyelem óvhat meg. Mivel ehhez különleges szótárakra is szükség van, a könyv egy ilyen szószedettel zárul. Ez 400 angol igét, főnevet, melléknevet és határozót tartalmaz, mégpedig a problémás jelentésekre korlátozva. Egyetlen példa a szócikkekre: a félkövérrel szedett címszó (*deposit*), ennek gallego hamis barátja (*deposito*), a gallego szó jelentése (*tartály*), az angol szó jelentése (*foglaló*), angol példamondat (*He put down a deposit for the car.* 'Foglalót fizetett az autóra'), a példamondat gallego nyelvű fordítása (*Pagou unha entrada polo coche*).

Álvarez Lugrís méltán nevezi hézagpótlónak a könyvet: a hamis barátok körét ő bővítette ki elsőként, méghozzá egy teljesen eredeti rendszerbe ágyazva. Az ésszerű okfejtés és az egyszerű vezetés jól tükrözi a tudományos előzmények előnyeinek és hátrányainak alapos ismeretét. A magyarázatok mindenkor világosak – az elvontságnak szinte nyoma sincs. Két kritikai megjegyzés: a negyedik fejezetben megfelelő indokolás nélkül nyilvánul meg a szerző a priori normatív nyelvszemlélete, jóformán a XX. századi amerikai nyelvészet teljes kizárásával. Másrészt az ötödik fejezet modellálási kísérlete ott szakad félbe, ahol a mai kutató még várna valamit: a hamis barátok némileg elvontabb, tudományos értelemben öncélú vizsgálatát, leginkább annak kognitív vonatkozásait, ami egyszersmind kiragadná a jelenséget a fordítási hibák és csapdák kissé egyoldalú fejtegetéséből. Összességében mégis elmondható, hogy a könyv kezdő és hivatásos fordítóknak, sőt laikusoknak is tartalmaz, érdekesítő olvasmány.

Albert Sándor

Fordítás és filozófia – A fordításelméletek tudományelméleti problémái. A filozófiai szövegek fordítási kérdései

(Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2003.
154 pp.)

Csiszár Nóra

Albert Sándor huszonöt éves oktató- és kutatómunkája szintézisének tekinti a fordítás és a filozófia kapcsolatát elemző könyvét, amely a Fordítástudományi Könyvtár első kötetében 2003-ban látott napvilágot. A különböző tudományterületek eredményeit sajátos módon ötvöző mű célját a szerző az alábbiakban jelöli ki: „Úgy tűnik, nincsenek kellőképpen átgondolva ennek az egész – fordítás-tudománynak vagy fordításelméletnek nevezett – diszciplinának a *filozófiai alapjai*; egyre csak növekszik az épület, de mintha hiányoznának alóla az alapok. Jelen könyv ezt a hiányosságot szeretné – ha nem is felszámolni, de legalább – csökkenteni: szeretne hozzájárulni a fordításelmélet(ek) tudományelméleti, tudományfilozófiai alapjainak lerakásához.” (8. o.)

A két fő részből álló mű első része éppen ezeknek a képzeletbeli alapoknak a lerakására, a fordításról való gondolkodásra, a filozófiai diszkurzus fordítási kérdéseinek elemzésére invitálja az olvasót. A konkrét kérdéseket megfogalmazó alfejezetek olyan témákkal foglalkoznak, mint például a fordításdefiníciók, a fordítási elmélet és gyakorlat viszonya, a fordítás paradoxonjai, a fordíthatóság és fordíthatatlanság kérdése, az ekvivalencia illúziója stb. (Mivel fogalmaink nyelvhez és gondolkodásmódhoz kötöttek, interpretálásukat nagyban megkönnyíti a szerző azáltal, hogy egy-egy kifejezés mögött szögletes zárójelben feltünteteti annak valamely idegen nyelvi megfelelőjét.)

A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái című részben, a fenti elméleti-módszertani problémák tárgyalásakor a szerző szembehelyezkedik a hagyományos nyelvészeti felfogással és a modern traduktológia álláspontját képviseli. A hagyományos fordításdefiníciók közös vonását, a normatív szemléletmódot elutasítva, Touryhoz hasonlóan a fordítást „a nyelvközi performancia egyik lehetséges típusának” tekinti, amely mindig egy sor nyelven kívüli, hermeneutikai, formalizálatlan és irracionális összetevőt is tartalmaz. Albert Sándor értelmezésében a fordításelmélet feladata, hogy feltárja és megpróbálja leírni a fordítás megértő-értelmező folyamatát, hogy ezáltal olyan támpontot nyújtson a gyakorló fordítónak, amely konkrét helyzetekben segítségnyújtást, eligazítást biztosít számára. Abból adódóan, hogy a fordításelmélet a fordítás gyakorlata által felvetett problémákból indul ki, a szerző szerint tudományfilozófiai értelemben a fordításelméletek nem minősülnek elméletnek, sokkal inkább praxeológiának. Fontos lenne tehát, hogy a klasszikus fordítástudományban fellelhető két nagy elméleti irányzat, a „funkcionális elméletek”, valamint a „metateóriák” megfelelő módon biztosítsák, hogy a fordítás elmélete ne szakadjon el a gyakorlattól.

A könyv elméleti részében, a fordítás paradoxonjainak elemzését követően, a hagyományos fordítástudomány egyik leggyakrabban vitatott kérdésének, a fordíthatóság /fordíthatatlanság problematikájának szentel kiemelt figyelmet a szerző. Ez a látszólagos ellentétpár – amely valójában egy egyenes két végpontjaként értelmezendő – a modern traduktológiában megfelel a langue-diszkurzus ellentétnek, azzal a különbséggel, hogy míg az előbbinek az absztrakt-konkrét, addig az utóbbinak az adott-létrehozott az alapja. Célszerű tehát megkülönböztetni a langue (nyelvi kód) és a diszkurzus különböző szintjét és azok specifikumait; bár a nyelvek nem fordíthatók le egymásra, a szövegek igen. Ugyanakkor tu-

domásul kell venni, hogy „a veszteség minden fordítási művelet inherens és elkerülhetetlen velejárója [...] és egy fordítást így kell elfogadni, értékelni. A fordítás soha nem lesz, nem lehet azonos az eredetivel (és nem is kell, hogy az legyen).” (48. o.)

Albert Sándor szerint a fordíthatóság/fordíthatatlanság oppozíciójában feszülő ellentét csak úgy oldható fel, ha a forrásorientált preskriptív nyelvészeti szemlélet átadja a helyét egy deskriptív, célorientált elméletnek, amely a szöveg létrehozásának körülményeit igyekszik megismerni. Azáltal, hogy a hangsúly a fordítási művelet folyamatára helyeződik át, alapvetően megváltozik a fordító szerepe is; a strukturális leírással szemben, – amely a fordító személyét megpróbálja figyelmen kívül hagyni – a modern traduktológiában a fordító a szöveg társszerzőjének minősül.

Ezt a gondolatmenetet viszi tovább a szerző „az ekvivalencia illúziója” című részben, ahol a normatív kategória szakirodalmi beágyazottságát ismerteti. Az ekvivalencia langue-hoz hasonló absztrakt fogalmának tanulmányozása mellett, a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg között fennálló viszony elemzését adja.

Milyen módszereket használjon a fordításelmélet? – vetődik fel a kérdés. Albert Sándor szerint a dedukcióval és az indukcióval szemben az abdukció (visszacsatolás) módszere alkalmazható leghatékonyabban a traduktológiában; segítségével az eredményből, a konkrét esetből kiindulva próbálhatunk meg visszakövetkeztetni az azt létrehozó szabályra. Az így megfogalmazott szabályt azonban mindig rugalmasan hozzá kell igazítanunk a kapott eredményhez. A módszertani probléma a metafora-fordítás példáján keresztül kerül illusztrálásra.

A könyv elméleti részének utolsó fejezete a fordítási folyamat ideális modelljének leírására tesz kísérletet, amely – a szerző „modern, hermeneutikai hátterű traduktológia” felfogásával összhangban – a fordító személyét és tevé-

kenységét állítja középpontba. A fordítás egyirányú és megismételhetetlen, bonyolult nyelvi, mentális és pszichikai összetevőkből álló folyamatának két nagy szakaszra különböztethető meg: az első szakaszban a forrásnyelvi szakasz megértésére és interpretálására kerül sor, amelyet a második szakaszban a célnyelv nyelvi eszközeivel történő megformálása, újraserkesztése követ. A megértést gátló tényezők (például a faux sens, contresens, nonsens) közül Albert Sándor részletesen a contresens fogalmával és a célnyelvi szövegbe való bekerülésének okaival foglalkozik, számos példán illusztrálva a rossz interpretációt. A második fázisról, magáról az átalakítás során lezajló mentális folyamatokról csupán vélekedésen alapuló ismeretekkel rendelkezünk.

A mű második része a gyakorlat oldaláról közelíti meg a filozófiai diszkurzus fordítási kérdéseit. Ennek illusztrálására a szerző Martin Heidegger alpművét, az 1927-ben megjelent *Lét és időt* választotta ki. A magyar, francia, angol, olasz és spanyol fordítások összehasonlítása révén a könyv írója két kérdéskör megválaszolására törekszik. Egyrészt arra keresi a választ, hogy milyen fordítói koncepcióval közelítik meg a különböző fordítók a filozófiai diszkurzust; milyen megfontolások alapján választják ki a különböző, a heideggeri filozófiát meghatározó szakkifejezések célnyelvi ekvivalensei közül a számukra megfelelő, vagy alkotnak új terminológiát. Másrészt, azt kutatja, hogy milyen kompenzációs eljárásokat alkalmaznak a fordítók annak érdekében, hogy elhárítsák a forrásnyelv és a célnyelv szerkezeti különbségeiből adódó nyelvi akadályokat.

Albert Sándor széles körű betekintést nyújt a téma nemzetközi szakirodalmába, miközben ütközteti saját álláspontját a tudományterület más képviselőivel. A fordításelmélet számos problémájának megfogalmazásával az olvasót is a kérdések továbbgondolására sarkallja. Összességül elmondható, hogy a szerző

nyelvészetet, nyelvfilozófiát, fordításelméletet, fordításkritikát és a fordítás gyakorlati problémáit ötvöző műve jó szívvel ajánlható az ezen tudományterületek iránt érdeklődő – alkalmazott nyelvészeti háttérismeretekkel már rendelkező – egyetemi hallgatóknak, oktatóknak, szakembereknek és gyakorló fordítóknak.

Stella Neumann

**Textsorten und Übersetzen.
Eine Korpusanalyse
englischer und deutscher
Reiseführer**

(Frankfurt am Main: Peter Lang
Europäischer Verlag der
Wissenschaften, 2003. 286 pp.)

Kovácsné Dudás Andrea

A korpusalapú kutatások egyik reprezentatív példája a nemrégiben megjelent „Műfaj és fordítás. Angol és német útikalauzok korpusalapú elemzése” című kötet. A tanulmány Stella Neumann fiatal kutató doktori disszertációja, amely Erich Steiner irányításával a Saarlandi Egyetemen készült.

Az utóbbi időben a korpusalapú kutatások egyre nagyobb tért hódítanak a fordítástudományban. A korpusnyelvészet eszközei és módszerei segítségével legyőzhetőek azok a nehézségek (pl. az időigényes elemzés miatt kis méretű adatbázisok, vagy gépi elemzés híján a nem következetes, megbízhatatlan, szubjektív elemzések), amelyek miatt a korábbi kutatási eredmények egy része nem szolgálhatott általánosítható következtetésekkel (Károly 2003). Mivel a műfajelemzés és a műfajmeghatározás csak terjedelmes mennyiségű szöveg elemzésével lehet eredményes, ezért Neumann a korpusalapú kutatás eszközeit választotta.

A szerző szerint a fordítás során nem elegendő az intuitív műfajismeret. Jó né-

hány fordítási modell igyekszik ábrázolni a fordítási folyamatot, és így tudatos-sá tenni a fordítói tevékenységet. Ezeket a modelleket azonban műfaji leírásokkal is ki kellene egészíteni. A tanulmány célja ezért kontrasztív műfajelemzés gyakorlati példák alapján, majd az elemzés eredményeire építve annak bemutatása, hogy miként használható ez a műfaji leírás a fordítás folyamatában. A kötetben az útikalauz műfaját jellemzi a szerző eredeti angol és német, ill. angolból németre fordított szövegek alapján.

A tanulmányban háromféle elméleti és módszertani megközelítés kapcsolódik össze: a funkcionális nyelvészeti, a korpusnyelvészeti és az empirikus kutatási módszerek. A kontrasztív nyelvi elemzés alapját a funkcionális nyelvészeti módszerek képezik, tehát a különböző nyelvi elemek funkciója a hangsúlyos, és nem a szerkezetük. Az egyes nyelvi elemek kontrasztív összehasonlítása a funkció figyelembevétele nélkül problematikus lenne.

A funkcionális elemzés a nyelvhasználaton alapul, ezért a szerző meghatározott szempontok szerint összeállított, autentikus szövegtörzset dolgoz fel gépi elemzéssel: azaz korpusnyelvészeti módszereket alkalmaz.

Neumann a szövegek összeállításához és az adatok értékeléséhez az empirikus megközelítést választja. Véleménye szerint e módszerek kiegészítik egymást, ill. bizonyos szempontból párhuzamba állíthatók. Azért van szükség a három megközelítés összekapcsolására, mert az absztrakt változók kvantitatív módszerekkel nem mérhető elméleti fogalmak, tehát a korpusnyelvészet számára nem feldolgozhatók. Ezért az empirikus kutatás és a funkcionális nyelvészet elméleti kategóriáit konkrét, mérhető jegyekkel összekapcsolva realizálhatóvá kell tenni; és a kritériumoknak megfelelő korpuszt kell összeállítani. A tanulmányban a szerző hipotéziseket állít fel a regiszterekkel jellemezhető szövegváltozók konkrét grammatikai megvalósulásairól.

Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy tisztán grammatikai szerkezeteket vizsgáljon.

A mű három fő részre tagolódik: A bevezető rész 1. fejezetében a kutatás tudományos hátterét mutatja be Neumann. A műfajelemzés témájában említ néhány példát a kontrasztív nyelvészet és a fordítástudomány területéről (Katharina Reiß 1976, Hatim és Mason 1990, Brinker 1997, Göpferich 1995). A 2. fejezetben az elméleti és módszertani eszköztárat ismerhetjük meg, amelyvel a szerző kutatását végezte. Neumann leginkább a funkcionális és a kontrasztív nyelvészeti vizsgálatokat, illetve a korpusznyelvészeti módszereket részletezi. Végül a műfajkutatás empirikus vizsgálati lehetőségeit mutatja be.

A második részben (3. és 4. fejezet) ismerhetjük meg a kutatás szerkezetét, folyamatát: az útikalauz műfajának rövid jellemzése, más műfajokhoz való kapcsolódási pontok, műfaji besorolás határozózzák meg azokat a szempontokat, melyek a vizsgálati korpusz összeállításánál szerepet játszanak. A tanulmány céljának megfelelően és az elméleti és metodológiai hátteret figyelembe véve Neumann egy öt részes vizsgálati korpuszt ír le. A korpusz mérete a Biber (1990, 1993) által javasoltaknak felel meg (15 000 szó alkorpuszonként). Ez alkalmas arra, hogy a vizsgálandó szöveg típusról valóban használható eredményeket kapjunk. A műfaji leírás központi kérdése, hogy az absztrakt nyelvészeti kategóriákat milyen konkrét nyelvi jelenségek hozzák létre. A 4. fejezetben azt mutatja be a szerző, hogy miként lehet összekapcsolni az empirikus hipotézisnek megfelelő absztrakt változatokat konkrét nyelvtani jellemzőkkel. A regiszterek fő tényezőit, a mezőt, a módot és a hangvételt konkrét lexiko-grammatikai elemekkel jellemzi. Előzetesen végzett tesztelés alapján hipotéziseket állít fel, majd ezeket leszűkítve elemzési sémává alakítja. A vizsgálat során a szövegtörzset a következő nyelvi szintek

szerint elemezte: folyamatos igék, cselekvés körülményeinek megadása (hely, idő, ok, stb.), mondat típus, modalitás (módosítószó, segédige), igenem és aktuális mondattagolás. Az elemzést a *systemic codex* segítségével, egy a nyelvi korpuszok számítástechnikai feldolgozására alkalmas programmal (O'Donnell 1995) végezte.

A harmadik részben következik a vizsgálat értékelése (5. fejezet), a német és angol útikalauzra jellemző műfaji sajátosságok összefoglalása (6. fejezet), majd annak részletezése, hogyan lehet mindezt a fordítói gyakorlatban felhasználni (7. fejezet). Neumann javasolja az általa elvégzett elemzési eredmények felhasználását számítástechnikai fordítási programok készítésénél.

A szerző ezzel a kiváló korpuszalapú műfajelemzéssel további hasonló tanulmányoknak szeretne mintát adni. Elképzelése szerint mindezek alapján létrejöhetne egy többnyelvű, elektronikus műfaj-lexikon, mely rendszerezett, egyetemes műfaji ismereteket nyújtana a fordítók számára.

Irodalom

- Biber, D. 1990. „Methodological Issues Regarding Corpus-based Analyses of Linguistic Variation.” *Literary and Linguistic Computing* Vol. 5. No. 3, 257–269.
- Biber, D. 1993. Representativeness in Corpus Design. *Literary and Linguistic Computing* Vol. 8. No. 4, 243–257.
- Brinker, K. 1997. *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. Berlin: Schmidt.
- Göpferich, S. 1995. *Textsorten in Naturwissenschaften und Technik. Pragmatische Typologie – Kontrastierung – Translation*. Tübingen. Narr.
- Hatim, B., Mason, I. 1990. *Discourse and the Translator*. London, New York: Longman.
- Károly K. 2003. *Korpusznyelvészet és*

fordításkutatás. *Fordítástudomány* 5. évf. 2 szám, 18–26.

O'Donell, M. 1995. From Corpus to Codings: Semi-Automating the Acquisition of Linguistic Features. In: *Proceedings of the AAAI Spring Symposium on Empirical Methods in Discourse Interpretation and Generation*, Stanford University, California. 120–124. (<http://www.wagsoft.com/Coder/index.html>)

Reiß, K. 1976. *Texttyp und Übersetzungsmethode. Der operative Text*. Kronenberg/Ts.: Scriptor.

Kabán Annamária

**Magyar-francia-román szótár
Dictionnaire hongrois-
français-roumain
Dicționar maghiar-francez-
român**

(Kolozsvár: Stúdium Kiadó, 2004.
132 pp.)

Jodál Endre

Az Európai Unió megszületése és folyamatos bővülése ismét előtérbe állította a két- és főleg a többnyelvű szótárak írásának szükségességét. Terjednek a gyakorisági szempontok figyelembevételével készülő szótárak is, amelyek egy-egy nyelv szókincsét vagy szókincsének egy részét a szavak előfordulásának gyakorisága szerint rendezik. Kabán Annamáriának a Stúdium Kiadónál 2004-ben megjelent, itt ismertetésre kerülő szótára a két jelzett szótártípus sajátosságait egye-síti.

A szerző több évtizedes nyelvészeti munkássága során elsősorban stilisztikai és szövegtani kutatásokat végzett, de emellett több szótár munkálataiba is bekapcsolódott. A legfontosabb ezek közül a *Magyar-román akadémiai nagyszótár*, amelynek egyik szerkesztője volt, vala-

mint az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, amelynek két kötetébe is írt szócikket. A Gyai Béla szerkesztette *Magyar nyelvi lexikai minimumszótár*nak, amely a Nemzetközi Hungarológiai Központ kiadásában jelent meg 1992-ben, egyik lek-tora volt.

Most megjelent háromnyelvű szótárát gyakorisági szempontok figyelembe-vételével készítette. Kiindulópontja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készülő nagyszótári adatbázis, *A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára*, a Csirikné Czachesz Erzsébet és Csirik János szerkesztésében megjelent *Újságnyelvi gyakorisági szótár* (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged–Budapest–Debrecen, 1986), Füredi Mihály és Kelemen József szerkesztésében *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989), valamint a Gyai Béla szerkesztette *Magyar nyelvi lexikai minimumszótár*. E művek leggyakoribb szavainak egybevetése eredményezte azt a több mint 4200 szót felölelő címszó-állományt, amely a szótárban található.

A magyar irodalmi és köznyelv nagy-szótára természetesen nem gyakorisági elvek alapján készül, de minthogy a szótár teljes anyaga számítógépen van, egy sajátos keresőprogrammal le lehetett hívni a 3000 leggyakoribb szót. Ezért a szójegyzékért Pajzs Júliának, a Nyelvtudományi Intézet főmunkatársának mond köszönetet a szótáríró.

A címszójegyzék összeállításá során a szerző tehát szigorúan a meglévő szótári munkákra támaszkodott, és a gyakorisági szempontokat tartotta szem előtt.

A három nyelv: a magyar, a francia és a román kiválasztásának méltánylandó indokoltsága az, hogy a magyar és a román szomszéd, a francia és a román pedig közeli rokon nyelv. A francia emellett az Európai Unióban a korábbiakhoz hasonlóan ismét az egyik közvetítő nyelv szerepét töltheti be.

Kabán Annamária a francia és a román nyelvi megfeleltetésekhez Eckhardt

Sándor *Magyar–francia szótárát* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 3. kiadás, 1984), Jean Perrot *Magyar–francia kéziszótárát* (Grimm Kiadó, Szeged, 2000), Kelemen Béla *Magyar–román szótárát* (Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1961), valamint Szász Lőrinc *Magyar–román kisszótárát* (Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999) használta.

A szócikkek megszerkesztésekor a szerző egyszerűsége és áttekinthetősége törekedett. A címszavak szófaji hovatartozását latin megnevezésükből kialakított rövidítésekkel jelzi. A szavak jelentésének/jelentéseinek megadásakor szintén gyakorisági szempontokat vett figyelembe.

A szótár a Kárpát-medence keleti ré-

giói nyelvhasználóinak igényeit igyekszik kielégíteni. Ezen túlmenően szerzője – és vele együtt a recenzió szerzője is – mindazoknak a figyelmébe ajánlja/ajánlhatja, akik a magyar nyelvből kiindulva a francia és/vagy a román nyelvet választják kapcsolattartásuk eszközüül.

Kabán Annamária háromnyelvű szótára tudományos megalapozottságának köszönhetően, természetesen, nemcsak a köznapi kommunikációs igények kielégítésére, hanem olyan elméleti vonatkozások megvilágítására is alkalmas, amilyen például a szótári minimum szófaji szerkezetének vagy a francia–román szótári megfelelések etimológiai összefüggéseinek a kérdése.

Dobos Csilla (szerk.)

MISKOLCI NYELVI MOZAIK

Alkalmazott Nyelvészeti és Nyelvpedagógiai Tanulmányok

megjelenik a

**A XV. MAGYAR ALKALMAZOTT NYELVÉSZETI
KONGRESSZUS**

alkalmából

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,

Modern Filológiai Intézet

Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

2005

English Summaries

Predicative Relations

László Elekfi

The origins of the concepts of 'subject' and 'predicate' go back to classical Greek logic, beginning with the *Organon* of Aristoteles. In the *proposition*, as the primary combined unit of articulate thinking, *subject* and *predicate* are unambiguous terms. In sentences as quasi-adequate lingual forms of propositions, the relation of subject and predicate is branched off in three main directions (which are latent in logical proposition too). A proposition is primarily a combined unit of a name for any existing object, and a word, meaning a concept of classification and qualification. This primary (α) relation is present in nominal sentences or phrases (marked in some Indo-European languages with a so-called copula). In this sense, a subject may be called *designatum*, and the predicate *praedicativum*. Verbs as a predicate are to be found also among propositions in Aristotle, but in more complex sentences a verb is not always identical with the predicate. Although a number of grammars in the 20th century regard verbs of phrase as a predicate, we shall stress, that the central role of the verb is not to be a predicate, but to organize a phrase structure of some movement or event. Therefore the relation (β) of the verb and its subject may be called otherwise: *verb* (of phrase) and *subject of verb*. This relation is combined with relations between verb and nouns in other cases as governments. A third (γ) type of relation includes a known notion and an attached novum. The subject, in this sense, will be called *theme* and the predicate *rheme* or *propositum*. In many sentences both (sometimes all three) types of these predicative relations occur, but often only one of them is relevant. Sentences with whatever (α, β, γ) predicative relation may possess a truth value.

About Translation—Reflections on Cicero's Statements

György Hell

In his writings, Cicero expresses original ideas about translation which deserve attention even today. (1) By confronting interpretation with translation he underlines an essential boundness of the former to the time factor: true interpretation follows always closely the original and is restricted both in time and length. (2) Contrary to interpretation, Cicero relates translation to rhetoric. By this decision he creates a new "ars", based on special knowledge, but open to the question whether it accomplishes its products through conscious construction or through an enthusiasm of poetic activity giving way to spontaneous intuition. Specialists of translation theory do not exclude the possibility of such a solution. (3) Because of their free manner, Cicero's translations are often considered as mere paraphrases,

providing more emphasis to the contents of a piece of work than to the individuality of the author. Such a subjective rendering of the original enjoys even today greater popularity than a more authentic literal translation.

Abstract as a Genre in its Own Right

Anette Márta

The study focuses on some features of abstracts highlighted by previous researches into this genre. Abstracts belong to the 'Cinderella texts' of linguistic studies, as they do not attract much attention compared with mainstream genres and text-types. Investigations into this genre, however, have proved that it is worth the attention, since abstracts introduce the topic of the article, provide the key words and concepts of the main text, present the macro-propositions of the paper, and help readers understand the main ideas of the research.

Three main types of abstracts (article abstracts, conference abstracts and the abstracts published in thematic collections) are identified and analysed in the paper, along with the characteristics regarding their structure, grammar and lexis. It has been found that a well-written abstract follows the Introduction—Methods—Results—Discussion pattern, incorporates a certain degree of promotion of oneself and one's paper, and indicates insider credibility. However, the analysis of abstracts representing different disciplines has shown that these features are not governed by the specific languages and cultures but by the traditions of disciplinary communities. As a result, academic skills must be taught accordingly and research must focus on these features across the disciplines and languages.

The Sub-text of Three Sisters

Zoltán Hajnódy

The Belgian symbolist poet Maurice Maeterlinck was the first to use the notion of sub-text, under the name "second dialogue", in theatrical practice (*The Treasure of the Humble*, 1896). Chekhov revealed some new forms of intertextual relationships. He liberated his works from the verbalism of the novel, and gradually broke down the epic, that is, linear model of developing the *syuzhet*. He hid the verbally undscribed essence and the codes necessary for resolving it, in the deep stream of the text, in between the lines. The sub-text is created by the repetition and variation of a motive or detail, and every link of the chain participates in a complicated interaction with the others, and this chain gives birth to a new, deeper meaning.

Chekhov felt that sometimes words – due to the insignificant nature of everyday language—evoke false associations of ideas not in harmony with their ontological sense, which is why he reached for devices verbally indescribable, yet providing access to the meaning: *pre-verbal* and *non-verbal* means, that is, gestures as tangible speech that eliminates words, body language, articulation, and accent, all of which are less untrue than words. Gestures, mimics, facial expressions, the play of the eyes, movements of the limbs, crying, laughter, timber of the voice—that is, the mimic emotional expression of the body language—may sometimes penetrate into deeper layers, into the *sublingua*, the text under the text, and by doing so, they

express the oscillation of the soul with more varied hues. The unutterable, which cannot be translated to the language of external discourse, appears in the visible. This mimic emotional language makes inner experience externally visible.

According to the author, the novelty of Chekhov's representation of the soul lies in its ability to grasp the figures' fragments of thought, emotional shades and changes of mood in the moment of *pre-logical* thinking, when these have not yet become conscious, and have not yet burst out in verbal statements, but when they are still hiding in the deep layers of metalanguage, yet are mature enough already to appear through every word, movement, silence, and in every moment of remembering the past. The hidden threads of the system of images often converge in an everyday object, a trivial attributive, in a half-uttered or half-suppressed sentence: something essential flashes and is manifested as an *epiphany* in vacant and meaningless existence. Chekhov's play carries a message with multiple meaning, in which the world arranged according to universal moral norms is replaced by a world built on ambiguity.

Schadow-plays. On the Mytho-poetics of Shadows around 1800

Peter Braun

This article deals with the motif of the shadow at the downing of the 19th century and focuses on an interdisciplinary approach to Adelbert von Chamisso's novella *Peter Schlemihls wundersame Geschichte*. The "shadow", explained in its historical context and understood as the expression of a complex intertwining between artefact and symbolic meaning, demonstrates and clarifies the interrelation between the realistic-empirical and fantastic-fabulous which was typical of the time. The popular silhouette- and shadow plays of that time illustrate the process of secularization based on and despite the mythical-magical conditions and preconditions.

The Significance of the Heracles-Artemis Saga in Henrik Pontoppidan's *De dødes rige*

László Gergye

Pontoppidan's novel follows the paradigms of the 20th-century mythical novel. The most significant symbolical elements are derived from the Heracles and Artemis saga and focus on the figure of Hermes. In the novel, this mythical value is represented by the emphasis on the interactions between the three characters Torben Dihmer, Jytte Abildgaard and Asmus Hagen. The life story of the main character, Torben Dihmer, is embedded in the antique myth of Heracles. These parallels are signified by direct as well as some indirect implications. Pontoppidan consciously leaves the motif of the wedding of Heracles and Hebe insignificant to mention and sets a completely different relationship in the mythological background of the novel: in the idealistic conditions on Olympus of Artemis and Heracles, where solitude and unity go hand in hand with silent happiness while still preserving the authenticity of their existence. This would also be the form in which Torben and Jytte would have been able to find happiness while still preserving the authenticity of their existence.

A MODERN FILOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
első hat évfolyamában megjelent recenziók mutatója

- Ajtay-Horváth Magda (szerk.): *Endeavours. Papers in Applied Linguistics, Literature, Civilization and Methodology* (6/1) Teski Tibor
- Albert Sándor: *Fordítás és filozófia – A fordításelméletek tudományelméleti problémái. A filozófiai szövegek fordítási kérdései* (6/2) Csiszár Nóra
- Andor, József, Szüts Tibor, Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alsznak... Szépe György 70. születésnapjára* (4/1) Bíró András
- Arntz, Reiner: *Das vielsprachige Europa (Eine Herausforderung für Sprachpolitik und Sprachplanung)* (2/1) Menus Borbála
- Axtell, Roger E.: *Gesztusok* (2/1) Simigné Fenyő Sarolta
- Bart István: *Angol-magyar kulturális szótár* (1/1) Bárczy Klára
- Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései* (1/2) Bodnár Ildikó
- Bertha Csilla (ed.): *Homeland in the Heights* (5/1) Szele Bálint
- Crowther B., Jonathan, Kavanagh, Kathryn (szerk.): *Oxford Guide to British and American Culture* (1/2) Urbán Anna
- Cs. Jónás Erzsébet: *Kontrasztív szövegszemantikai vizsgálatok. Csehov drámák magyar fordításai* (6/1) Simigné Fenyő Sarolta
- Farkas Ákos: *Will's Son And Jake's Peer* (5/1) Hargitai Márta
- Fishman, Joshua, A. (szerk.): *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective* (4/2) Damokos Katalin
- Fordítástudomány* 2000. 2. évfolyam 1. szám (3/1) Nádasi Edit
- Fóris Ágota (szerk.): *Magyar-olasz műszaki-tudományos szótár* (6/1) Józsa Judit
- Földes Csaba (szerk.): *MMI: Annuum Tempus Linguarum Europae. Scripta Philologica Pannoniensis* (5/1) Forintos Éva
- Gósy Mária: *Pszicholingvisztika* (3/1) Kátainé Koós Ildikó
- Hajnády Zoltán: *Sophia és logosz. Az orosz kultúra paradigmátikus-szintagmatikus rendszere* (5/1) Kasza Éva
- Herczeg Gyula: *Könyv az olasz nyelvről* (1/2) Mihalovicsné Lengyel Alojzia
- Hollós Attila: *Csopey László élete és művei.* (6/1) Zöldhelyi Zsuzsa
- Iványi Zsuzsanna, Kertész András (Hrsg.): *Gesprächsforschung (Tendenzen und Perspektiven)* (6/1) Sajgál Mónika
- James, Carl: *Contrastive Analysis* (1/1) Lénárt Levente
- Jászay László, Lőrincz Julianna: *Variancia az ige paradigmájában* (4/1) Cs. Jónás Erzsébet
- Kabán Annamária: *Magyar-francia-román szótár* (6/2) Jodál Endre
- Kemény Gábor: *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába* (5/1) Szikszainé Nagy Irma
- Kornya László, Czellérné Farkas Mária: *Magyar nyelvészeti cikk- és tanulmánygyűjtemény szakfordítóknak* (4/1) Kecskés Judit
- Kurdi Mária: *Nemzeti önszemlélet a mai ír drámában (1960-1990).* (5/1) P. Balogh Andrea

- Lakoff, Robin Tolmach: *The Language War* (4/1) Szabó Miklós
- Lavant, Christine: *Das Kind* (2/2) Pap Erika
- Lévai Béla: *Egzisztenciális és lokális mondatok az angol és az orosz nyelvben* (3/2) Simigné Fenyő Sarolta
- Lugrís, Alberto Álvarez: *Os falsos amigos da tradução. Criterios de estudio e clasificación* (6/2) Horváth Péter Iván
- Mieder, Wolfgang, Tóthné Litovkina Anna: *Twisted wisdom. Modern Anti-Proverbs* (3/1) Forgács Erzsébet
- Nagy L. János: *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében* (5/2) Bodnár Ildikó
- Nettle, Daniel, Romaine, Suzanne: *Vanishing Voices. The Extinction of the World's Languages* (4/2) Ajtay-Horváth Magda
- Neumann, Stella: *Textsorten und Übersetzen. Eine Korpusanalyse englischer und deutscher Reiseführer* (6/2) Kovácsné Dudás Andrea
- Petróczi Éva: *Fél-szentek és fél-poéták* (5/1) Pintér Márta
- Reynolds, Guy: *Twentieth-Century American Women's Fiction. A Critical Introduction* (5/1) Kádár Judit
- Salánki Ágnes: *Angewandte Linguistik. Eine Textsammlung* (1/1) Kegyesné Szekeres Erika
- Samel, Ingrid: *Einführung in die feministische Sprachwissenschaft* (3/1) Kegyesné Szekeres Erika
- Scollon, Ron, Wong Scollon, Suzane: *Intercultural Communication* (1/1) Urbán Anna
- Sinclair, John: *Corpus, Concordance, Collocation* (1/1) Balaskó Mária
- Sulyok Hedvig: *Magyar-olasz és olasz-magyar szójegyzék Verancsics Faustus Dictionariuma alapján.* (5/2) Fóris Ágota
- Szabó Zoltán: *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai* (2/2) Kabán Annamária
- Szaffkó Péter: *Shakespeare és az angol klasszikus történelmi dráma – kritika-történeti áttekintés* (2/2) Pálffy István
- Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa* (5/2) Kabán Annamária
- Szathmári István: *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései* (5/1) Bodnár Ildikó
- Szatzer Szilvia: *Az új német helyesírás – Florian Kranz: Eine Schifffahrt mit drei f* (2/1) Bodnár Ildikó
- Székely Gábor: *A lexikai fokozás* (5/2) Réder Anna
- Szépe Judit: *Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban* (3/2) Bodnár Ildikó
- T. Kiss Tamás: *A szemtől-szembeni formációk kommunikációs viszonyai* (1/2) Simig László, Simigné Fenyő Sarolta
- Toury, Gideon: *Descriptive Translation Studies and beyond* (1/1) Simigné Fenyő Sarolta
- Vadon Lehel: *Az amerikai irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája a magyar időszaki kiadványokban 1990-ig* (3/1) Pálffy István
- Valaczkai László: *Atlas deutscher Sprachlaute...* (1/2) Szende Tamás

A szerkesztőségbe beérkezett újabb folyóiratok és könyvek

Folyóiratok

A szerkesztőség továbbra is szívesen fogad filológiai folyóiratokat tisztelet-példányként vagy cserepéldányként. A cserepéldányok iránti igényt kérjük jelezni Bodnár Ildikó főszerkesztő-helyettesnek.

(E-mail: nyecseti@gold.uni-miskolc.hu)

- Across Languages and Cultures. A Multidisciplinary Journal of Translation and Interpreting Studies* 2004. 5/1., 5/2. Klaudy Kinga (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó. ISSN 1585-1923
- Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes* 2001. H. Tóth Imre (szerk.). Slavicae. Sectio Linguistica. Szeged: JATEPress. HU ISSN 0324-6523
- Alkalmazott Nyelvtudomány* 2004. 4/1. Gósy Mária és Lengyel Zsolt (szerk.) Veszprém: Veszprémi Egyetem. ISSN 1587-1061
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica.* Tomus 1999–2000. XXIV. Szathmári István (szerk.) Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. ISSN 0524-899 X.
- Fordítástudomány – Tanulmányok az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés elmélete, gyakorlata és oktatása témaköréből.* 2004. 6/1., 6/2. Klaudy Kinga (szerk.) Budapest: Scholastica. ISSN 1419 7480
- Hungarian Journal of English and American Studies* 2003. 9/1, Abádi-Nagy Zoltán (ed.) Debrecen: University of Debrecen. ISSN 1218-7364.
- Modern Nyelvoktatás. Alkalmazott nyelvészeti szakfolyóirat.* 2004. X évfolyam 1,2-3,4 szám. Szépe György (szerk.) Budapest: Corvina Könyvkiadó ISSN 1219-638
- Német Filológiai Tanulmányok* 2002. XXVI. *Arbeiten zur Deutschen Philologie* Band XXVI. Heine. Kiss Endre és Lichtmann Tamás (szerk.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. ISSN 1218-9634, ISSN 0418-4580.
- Nyelv-Info. A nyelvtanárok lapja.* 2004. Bartha Magdolna (szerk.) Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola
- Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 2004. 14/1., 14/2. Kertész András (szerk.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. ISSN 1218-5736.
- Studia germanica* 2003-2004. 7/1, 7/2, 7/3 Földes Csaba (szerk.) Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó. ISSN 1417-4340
- Studies in Linguistics* 2002. VI. I-II. Judit Kiss-Gulyás – Béla Hollósy (eds.) Debrecen: University of Debrecen. ISSN 1217-2642.

Könyvek

A szerkesztőség továbbra is szívesen fogad recenziós példányokat a modern filológia területén megjelent legújabb könyvekből, és várja a jelentkezőket az alábbi könyvek ismertetésére

2004

- Földes Csaba (szerk.) 2004. *Res humanae proverbiorum et sententiarum. Ad honorem Wolfgang Mieder.* Tübingen: Gunter Narr Verlag. ISBN 3-8233-6092-2
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció.* Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. ISBN 963 472 853 7

Kabán Annamária 2004. Magyar–francia–román szótár. Dictionnaire hongrois-français-roumain. Dicționar maghiar–francez–român. Kolozsvár: Stúdium Kiadó. ISBN 973 643 066 9

2003

- Henger Krisztina, Kovács Zsuzsanna 2003. *A jelnyelvi tolmácsolás alapismeretei*. Budapest: Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. ISBN 963 86404 80
- Klaudy Kinga 2003. *Languages in Translation. Lectures on the Theory, Teaching and Practice of Translation. With illustrations in English, French, German, Russian and Hungarian*. Budapest: Scholastica. ISBN 963 206 839 4
- Klaudy Kinga, Bart István 2003. *EU-fordítóiskola. Európai uniós szövegek fordítása angolról magyarra*. Budapest: Corvina. ISBN 963 13 524 2
- Mongyi Péter, Szabó M. Helga 2003. *A jelnyelv nyelvészeti megközelítései*. Budapest: Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. ISBN 963 21057 8
- Nagy Aladár (szerk.) 2003. *European Integration Studies*. A Publication of the University of Miskolc. Volume 2, Number 2. Miskolc: Miskolc University Press. ISSN 1588-6735
- Nagy L. János 2003. *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. ISBN 963 05 7907 3
- Simigné Fenyő Sarolta 2003. *Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe*. Miskolc: Miskolci Egyetem Kiadó.
- Virágos K. Zsolt 2003. *Portraits and Landmarks. The American Literary Culture in the 19th Century*. Debrecen: Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézete. ISBN 963 472 779 4

2002

- Bibok Károly, Ferincz István, Kocsis Mihály (szerk.) 2002. *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*. Szeged: JATE Press. ISBN 963 482 573 7
- Csengery Kinga, Ittész Nóra (szerk.) 2002. *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. ISBN 963 9074 31 4.
- Fóris Ágota 2002. *Szótár és oktatás*. Pécs: Iskolakultúra. ISBN 963 641 912 4, ISSN 1586-202X
- Kabán Annamária 2002. *A sorisméltés mint versszövegszervező alakzat*. Az alakzatok világa 6. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. ISBN 963 19 3484 5, ISSN 1588-5992
- Simigné Fenyő Sarolta 2002. *Britain and the European Union. Translation practice*. Miskolc: Bíbor Kiadó. ISBN 963 9103 92 6
- Simigné Fenyő Sarolta 2002. *Bevezetés az alkalmazott nyelvészeti terminológiába. Feladatok alkalmazott nyelvészet szakos hallgatók számára*. Miskolc: Start Rehabilitációs Vállalat Sátoraljaújhelyi Nyomda. ISBN 963 430 029 4
- Szathmári István 2002. *Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében*. Az alakzatok világa 9. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. ISBN 963 19 3487 X és ISSN 1588-5992
- Urbán Anna 2002. *Modern British History. History of Great Britain after World War II*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Zsemlyei János 2002. *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács. ISBN 973-8239-49-4

A SHORT HISTORY OF THE PUBLICATIONS OF THE UNIVERSITY OF MISKOLC

The University of Miskolc (Hungary) was founded by the Empress Maria Teresia in Selmecebánya (today Banská Štiavnica, Slovakia) in 1735. After the First World War the legal predecessor of the University of Miskolc moved to Sopron, Hungary, where, in 1929, it started a series of university publications with the title *Publications of the Mining and Metallurgical Division of the Hungarian Academy of Mining and Forestry Engineering* (Volumes I–VI). From 1934 to 1947 the Institution bore the name Faculty of Mining, Metallurgical and Forestry Engineering of the József Nádor University of Technology and Economic Sciences at Sopron. Accordingly, the publications were given the title *Publications of the Mining and Metallurgical Engineering Division* (Volumes VII–XVI). For the last volume before 1950 – due to a further change in the name of the Institution – *Technical University, Faculties of Mining, Metallurgical and Forestry Engineering, Publications of the Mining and Metallurgical Divisions* was the title. For some years after 1950 the *Publications* were temporarily suspended.

After the foundation of the Mechanical Engineering Faculty in Miskolc in 1949 and the movement of the Sopron Mining and Metallurgical Faculties to Miskolc, the *Publications* restarted in 1955 with the general title *Publications of the Technical University of Heavy Industry*. Four new series – Series A (Mining), Series B (Metallurgy), Series C (Machinery) and Series D (Natural Sciences) – were founded in 1976. These were published both in foreign languages (English, German and Russian) and in Hungarian.

In 1990, in accordance with the establishment of new faculties (Faculty of Law, Faculty of Economics, Faculty of Humanities and Social Sciences) the university was renamed as University of Miskolc. At the same time, the structure of the *Publications* was reorganized so that it could follow the faculty structure. Accordingly, three new series were launched: Series E (Legal Sciences), Series F (Economic Sciences) and Series G (Humanities and Social Sciences). The present journal *Modern Filológiai Közlemények (Papers in Modern Philology)* belongs to the latter one. The latest series, Series H (*European Integration Studies*) was founded in 2002.

MODERN FILOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

2004. VI. évfolyam, 2. szám

E számunk munkatársai:

Braun, Peter	Universität Konstanz
Csiszár Nóra	Pécsi Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Program
Elekfi László	MTA Nyelvtudományi Intézet
Gergye László	Eötvös Loránd Tudományegyetem
Gömöri György	University of Cambridge
Hajnády Zoltán	Debreceni Egyetem, Orosz Tanszék
Hell György	Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Horváth Péter Iván	ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program
Jodál Endre	Számítástechnikai Intézet, Kolozsvár
Kovácsné Dudás Andrea	Kodolányi János Főiskola
Márta Anette	Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar

ISSN 1585-0439